

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

M MIPA

'O E

FALE ALEA 'O
TONGA

FIKA	3
'AHO	Tu'apulelulu, 09 Sune 2016

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan
Tongatapu

'Eiki Fakafofonga N pele, Vahefonua

Hou'eiki Minisit Kapinetai

'Eiki Pal mia

'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula
& Kau Tau 'a 'Ene 'Afi

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

'Eiki Minisita Ngaahi Ng ue Fakalotofonua

'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ngaahi Ng ue 'a e Kakai
& Polisi, Pil sone, Tamate Afi

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H ai & Tute

'Eiki Minisit Lao

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai
Fakahau

'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

'Eiki Minisit Mo'ui

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata

Samuela 'Akilisi P hiva
Siaosi Sovaleni.

Lord Ma'afu Tukui'aulahi
Dr. 'Aisake Valu Eke
Fe'ao Vakata

Dr. P hiva Tu'i'onetoa
T vita Lavemaau
Sione Vuna Fa'otusia
S misi Taulangi

Poasi Mataele Tei
Dr. Saia Ma'u Piukala
Semisi Lafu Sika

Hou'eiki Fakafofonga N pele

Lord Tu'i' fitu

Lord Vaea

Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'iha'angana

Lord Tu'ihateiho

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

Niua

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele 'Eua

'Eiki Fakafofonga N pele Ongo

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Fika 4 Tongatapu

M teni Tapueluelu

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Vili Manuopangai Hingano

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa *Light of Life* Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

S miu Kuita Vaipulu

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 3A/2016
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

'Aho Tu'apulelulu 09 Sune,

2016

10.00am.

HOKOHOKO 'O E NGAUE 'A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Tohi Fakaafe Folau: i. Fakataha 'i Nadi, Fisi: 15 – 17 Sune, 2016 ii. Fakaafe ki Siaina: 5 – 14 Siulai, 2016
Fika 05	:	<u>Komiti Kakato:</u>
		5.1 Lao Fakaangaanga Fika 8/2016: Lao Fakaangaanga ke fakahu atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga (2016/2017) * Polokalama Patiseti Fakaangaanga 'a e Pule'anga ki he Ta'u Faka-Pa'anga 'oku ngata ki he 'aho 30 Sune, 2017 * Fakamatala Patiseti 2016/2017 * Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2016/2017-2020
		5.2 Palani Fakaangaanga Fakata'u 2016-2017 'Ofisi 'Atita Tonga
Fika 06	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	6
Lotu.....	6
Ui ‘a e Fale.....	6
Poaki	6
Fakaafe folau faka-Fale Alea	7
Fili kau M mipa ki he fakataha ‘i <i>Nadi</i>	8
Tohi fakaafe folau mei Siaina	10
Kau folau ki Fisi mo Siaina	12
Tali ki he fifili ‘uhinga vahe’i konga lahi Patiseti ki he Potung ue Ako.....	14
Tokanga ki he ngaue’aki raw marks & standardization.....	15
Tokanga p na’e taau ke fakavave’i hono ngaue’aki maaka <i>standardized</i>	16
Hala fononga fakataumu’a ki ai ‘a e Potung ue Ako	17
Polis Pule’anga ki he tauhi v fakatipilometika.....	18
‘Ohake ‘a e tokanga fekau’aki mo e raw marks	19
Tokanga ki he taimi hono ng ue’aki ‘a e raw marks	20
Taukave ne fu’u vave ngaue’aki <i>raw marks</i>	21
Founga fakavave’i ‘ai <i>raw</i> maaka uesia ai maaka f nau	24
Taukave te’eki feangai f nau mo e founga ‘ai <i>raw</i> maaka	24
Tokanga ki he pa’anga na’e vahe’i ki he software Potung ue Ako.....	26
Fokotu’u ke p loti’i kaveinga fekau’aki mo e <i>raw</i> maaka	26
Polis Pule’anga ki he v mo tu’apule’anga.....	32
Tokanga ke fakapotopoto feme’a’aki he Fale Alea	33
Kei tauhi p Pule’angá ‘ene v fakatipilometika mo muli.....	34
Tokanga ke tauhi ‘a e v feng ue’aki mo e ngaahi fonua Pasifiki	35
Fakamahino Pule’anga kei fai pe Sipoti 2019	35
Tali Pal mia ki he fe’amokaki e Patiseti.....	36
Tokanga p ‘oku ‘i ai polis Pule’anga ke tau’i’aki e fe’amokaki	42
Tokanga ki he satelaite he na’e fakaha mai ma’u mei ai pa’anga	43
Tokanga ngaahi fie ma’u vivili ngaahi fai’anga fili.....	44
Fakam l ’ia tokangaekina kau faingata’a’ia	45
Fakam l ’ia polokalama no ma’a e ngaahi kulupu ng ue.....	45
Tokanga ki he fu’u ma’olunga totongi tupu t fakafoki n <i>SPBD</i>	46
Tokanga ki he fakalalakalaka ng ue sekitoa taautaha	46
Taukave ke fakataha’i ongo sino ng ue ki he v henga m l l fakafonua	47

Tokanga ki he kaveinga ‘o e pule lelei heéne felave’i mo e fetu’utaki mo muli.....	47
Tokanga ki ha founga e Pule’anga vete’aki fe’amokaki fakapa’anga	48
Fakama’ala’ala Pule’anga ki he founga vete’aki e fe’amokaki	49
Tokanga ki he te’eki tali Fale Alea fakalahi Patiseti ta’u kuohili.....	52
Ke ‘i ai ha ng ue ke fakang ue’i ai hako tupu e fonua.....	53
Tokanga vahevahe tokoni Patiseti fakav henga	53
Te’eki totongi Pule’anga ha pa’anga te’eki fakamafai’i mei he Fale	54
Fakama’ala’ala vahevahe pa’anga Patiseti	54
Tokanga ki he v feng ue’aki Kapineti mo e Fakataha Tokoni	55
Tokanga ki he pa’anga lahi taha h mai ki he fonua	57
Kelesi	58
Fakam ’opo’opo Feme’aáki Fale Alea.....	59

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: 9 Sune 2016

Taimi: 1000-1010 pongipongi

Satini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea: Kataki Kalake fai mai 'a e lotu e 'Eiki

Lotu

(Na'e hiva'i kotoa 'a e lotu e 'Eiki 'e he Hou'eiki Memipa)

Ui 'a e Fale

M 1 ! K taki Kalake fai mai 'etau tali ui.

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki Minisit . Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pele 'o 'Ene 'Afió. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí, kae 'at ke fakahoko hono ui 'o e Falé ki he pongipongi ni, ko e 'aho Tu'apulelulu 9 'o Sune 2016.

'Eiki Sea kole ke u to e fakaongo mu'a.

'Eiki Sea: M 1 !

Kalake T pile: 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ng ue, 'Eiki N pele Tu'i'afitu, 'Eiki N pele Nuku.

Poaki

'Eiki Sea, ko e ngata'anga ia 'a e tali ui 'o e Falé ki he pongipongi ni. Ko e 'Eiki Minisit Fefakatau'aki 'oku kei hoko atu p 'ene poaki folau, pea ko e toenga 'o e Hou'eiki Memipa 'oku 'ikai ke tali mai honau uí, 'oku 'i ai 'a e tui 'oku nau me'a t mui mai p . M 1 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: M 1 . Tapu mo e 'Afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lolotonga...

<004>

Taimi 1010-1020

'Eiki Sea: Fakatapu foki ki he 'Ena 'Afifio, Kingi Tupou VI, kae 'uma' 'a e Ta'ahine Kuini, Kuini Nanasipau'u mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Tapu foki ki he Pal mia kae 'uma' 'a e Tokoni mo e Hou'eiki K pineti, Fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga N pele 'o e fonua kae 'uma' 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Pea m 1 mu'a ho'omou laum lie lelei ki he pongipongi ni pea mahalo p kuo 'osi tufa atu p Hou'eiki 'a 'etau 'asenita, na'e ngali lelei p 'a e feme'a'aki 'aneafi, pea 'oku ou tui 'oku fakam l p ki he Sea 'o e K miti Kakato tataki lelei 'oku fai, kae ki mu'a p ke tau to e hoko atu kole p mu'a ki he Kalake 'oku 'i ai 'a e fo'i folau 'e ua heni na'e 'omai. ko e folau 'uluakí ko e fakataha 'i Fisi, pea na'e fai 'a e fakaafe ko eni ki he Sea 'o e K miti Pa'anga, k ko e tuku p ke lau atu, pea koe'uhí kapau 'oku 'ikai ke faingam lie 'a e Sea 'oku 'i ai p kau M mipa 'o e K miti. 'A ia ko e fakataha ko eni ki he 'aho 15 ki he 17.

Ko ia Kalake pea mo e folau 'e taha ki Siaina fie ma'u toko tolu, k 'oku 'oatu p ke mou fakakaukau ki ai ke mou toki fili mai 'a e toko tolu 'anautolu 'oku te'eki ai ke nau me'a atu ki Siaina. 'E Kalake lau mai 'a e 'uluaki folau.

Fakaafe folau faka-Fale Alea

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki M mipa kakato 'o e Fale kae 'at ke fakahoko hono lau 'a e ongo tohi fakaafe folau ko eni.

Polokalama Fakalalakaka 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahatahá.

'Aho 3 'o Sune, 2016

'Eiki N pele Tu'ivakan
'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fale Alea 'o Tonga

Nuku'alofa

'Eiki Sea,

Kaveinga: *Fakaafe ki he fakataha 'a e kulupu ng ue PANPAC Core 'aho 15- 17 'o Sune, Nadi.*

Na'e hoko 'a e fuofua fakataha 'a e ngaahi K miti Pa'anga 'a e Pule'anga 'a e Vahefonua Pasifikí, 'Akosi 2015 'a ia na'e tataki ia 'e he Fale Alea 'o Nu'usila ke fevahevahe'aki ai 'a e 'ilo ki he vakai fakal kufua fakapa'anga 'i he vahefonua pea ne hoko ia ko ha fakava'e ki he PANPAC. Na'e kau foki 'a kinautolu na'e kau atu ki he fakataha 'a e kau Fakafofonga PAC mei he vahefonua kau ai 'a e Hou'eiki Sea, Hou'eiki M mipa mo e kau Kalake mei he 'otumotu Kukí, Fisi, Niu , Ha'amoá, 'Otu motu Solomone, Tonga, Vanuatu mo Nu'usila kae peh ki he kau Fakafofonga mei he ARAPAC, CAPAC, CPA, UNDP mo e Pangik 'a M mani. Hili 'a e fakataha na'e tali 'e he kau sekelitali ha ngaahi fehu'i 'i he 'init netí fekau'aki mo 'enau ngaahi PAC 'i he'ene fel ve'i mo honau ngaahi mafai, ngaahi fatongia, M mipa mo e kau takí mo e ngaahi ng ue mo e ngaahi founga ng ue, v mo e ngaahi kautaha 'atita m 'olunga mo e al me'a peh .

'I he teuteu ko ia ke fokotu'utu'u 'e he CPA 'a e fakataha hono ua 'a e PANPAC ki he 'Otu motu Solomone 'i 'Okatopa, 2016 'e tataki ai 'e he Pangik 'a M mani mo e UNDP ha fakataha 'a e kau Sea 'o e PAC p ko honau kau Fakafofongá 'i Fisi ke fakatahataha'i ai 'a e v sone ma'ae PANPAC.

Ko e fakataha 'a e kulupu PANPAC Core 'oku fakaangaanga ia ki he 'aho 15 ki he 17 'o Sune 'i Denarau, Fisi 'e fakahoko 'i he fakataha ko eni 'a hono fa'u ha ngaahi fakamatala 'o e v sone.

'I he feng ue'aki 'a e UNDP mo e Pangik 'a M mani 'oku 'oatu ai heni ha fakaafe ki he Sea 'o e PAC p ha M mipa 'o e PAC ke kau mai ki he fakataha ni. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e lava 'a e Sea 'o e PAC p ha M mipa 'o e PAC 'o me'a mai ki he fakataha.

Te mau fua ha tikite folau vakapuna angamaheni (*economy class*) me'a'anga mo e kotoa 'o e ngaahi houa 'ilo. Koe'uhí ke tokoni ki hono fokotu'utu'u 'o e folau 'e m tu'aki hounga kiate

kimautolu ‘a hono fakapapau’i mai ‘a e lava ke mou kau mai ki he fakataha ni ‘i he vave tahá.

Faka’apa’apa atu

‘Akiko Fujii

Fakafofonga

‘Eiki Sea: M 1 , pea ko ia ko e fakataha ko ia koe’uhí ko e kau M mipa ko eni ‘a e K miti Pa’anga ‘oku ...koe’uhí k ‘oku ‘ikai ke lava ‘a e Sea ‘oku k miti ai ‘a e Sea, Tokoni Sea, Minisit Pa’anga, Minisit e *Public Enterprise*, ko e ‘Eiki N pele Fakafofonga fika 1 ‘o Tongatapu, mo e Fakafofonga fika 2 ‘o Vava’u, pea mo e Fakafofonga N pele ‘Eua.

Ko ia ‘oku ou manatu p mahalo na’e mea’i p Sea he fakataha ki mu’a k ko e hang eni ia ha *working* me’a teuteu ki he fakataha lahi ko eni ‘oku fai ‘i Solomone. Kae me’a mai ‘Eiki Minisit .

Fili kau M mipa ki he fakataha ‘i Nadi

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: Tapu pea mo e Sea ‘o e Fale ‘Eiki ni, pea tapu pea mo e Hou’eiki M mipa ‘o e Fale.

Sea ‘oku ou fakam 1 atu ‘i he faingam lie ko eni pea ‘oku ou poaki atu mu’a Sea ko e ‘uhinga ko e fatongia ko eni ki he ‘esitimeti, ‘oku ou tui hang p ko ho’o me’á ko e k miti ng ue p eni teuteu ki he fakataha lahi ko eni ‘i ‘Akosi, pea ‘oku ou fokotu’u atu p ‘a e Feitu’u na p ko e Tokoni Sea he ko e Tokoni Sea p foki ia ‘i he K miti ke fakafofonga’i ‘a e Fale Alea ki he fakataha ko eni, m 1 .

‘Eiki Sea: Sai mahalo ko e Tokoni Sea tukukehe kapau kau M mipa ko , ko e Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi pea mo e ‘Atita Seniale ‘e lava p , ka neongo ‘oku ‘ikai ke me’a k ‘oku kau ‘i he m mipa ko eni ‘a e K miti Pa’anga. Kaikehe kae tuku p ke tau fili p meia kinautolu ko eni mei h . Pea kapau ‘e tuku p ki he Tokoni Sea ke me’a atu. K taki ‘oku taimi mu’a p ia ‘i he ...Hou’eiki ‘i he ‘aho ko eni ‘o Toloa? ‘Oku toki ‘aho 22 ? Ko ia? ‘Oo t ‘oku sai p mahalo ‘oku ‘ikai ko e ...

Sai tuku p ki he Tokoni Sea ke me’a atu ki ai he ‘oku ou ‘ilo p ‘oku mamafa ki he nofo ki he me’a ‘a e ‘aho ‘o e kolisi.

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: Sea fakamolemole mu’a, ‘oku ou kole atu mua ke ‘ave pea mo e sekelitali ko eni ‘a e k miti ke na mo e Sea, mahu’inga ‘aupito ‘a e ‘alu ‘a e sekelitali ke ne fakam ’opo’opo ‘a e ‘ me’a ko eni ‘oku fai ai ‘a e fakataha ke toki ‘omai ki he k miti. M 1 .

‘Eiki Sea: Ko ia ko e me’a ko ‘a e sekelitali foki ‘e fua p ‘etautolu, k ‘oku ‘i ai ha pou pou ki ai? (ne pou pou’i). Ngali pou pou kotoa p ki ai. M 1 .

Lord Tu’ilakepa: Sea fakamolemole p ki he Feitu’u na tapu p mo e Feitu’u na, m 1 ‘a e laum lie ‘a e Feitu’u na mo e Hou’eiki ‘o e Fale Alea. Me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ki ai fekau’aki mo e ‘ai ke fua ‘e tautolu ko eni ‘oku ‘osi fakamahino mai p ia ko e ni’ihi ko ‘e tali fakataha mo e M mipa ko kinautolu fel 1 ve’i pea mo e fakataha ko eni, palakalafi ki lalo, te mau fua ‘a e ngaahi tikite folau ‘Eiki Sea. He ‘oku ‘osi fakamahino mai p ia ko e ngaahi Sea ‘o e Fale Alea, Hou’eiki M mipa, ‘a ia ‘oku ...

'Eiki Sea: 'Alu fo'i toko ua.

Lord Tu'ilakepa: ...Sea ki ai ko e toko ua, kau ki ai pea mo e kau Fakafofonga ko 'a eni 'oku nau kau ki ai 'Eiki Sea. 'Oatu p ko e 'uhinga ki he Feitu'u na.

'Eiki Sea: 'Ikai 'oku sai p 'oku faingam lie p , kae tuku p kenau...'oatu p kia nautolu ke nau ...

Lord Tu'ilakepa: Ke lava 'o si'i 'oatu ha ni'ihii 'o e kau Fakafofonga 'o e kakai, he 'oku 'omai p heni ke kau ai 'a e hou'eiki ko e M mipa ke si'i 'oatu ha ni'ihii he kau Fakafofonga 'o e kakai kenau me'a atu mo ia 'o ...Ko e patiseti ia ko eni mo e 'esitimetu ko eni 'osi mahino, pea 'oku 'osi pau 'aupito 'aupito 'a e talafatongia ia 'oku 'osi 'omai 'e he 'Eiki Minisit Pa'anga. Ko 'etau ki'i lave p 'atautolu ia ki he fanga ki'i me'a ikiiki p ka tau hokohoko atu. Tonu 'aupito p me' aheni 'a e Minisit ia ko eni ki he me'a ...

<005>

Taimi: 1020-1030

'Eiki N pele Tu'ilakepa : ... ko e 'uhinga ko e 3 miliona, fu'u mahu'inga ke ke me'a hena, kae si'i tukuange atu e Hou'eiki.. ke nau ki'i me'a atu 'o ... 'ofa mai Sea, ko e ngaahi puputu'u mo e ongoongosia he fonua ni, ka 'i ai ha ki'i faingam lie peh . 'Oku ou fokotu'u atu ke si'i 'ave 'a e Fakafofonga Ha'apai Fika 13.

'Eiki Sea : Ko e M mipa pe koe e K miti, 'anautolu p ko eni kuo nau lau atu. Ko e Minisit T naki Pa'anga, ko e Sea e Fale Alea, Tokoni Sea e Fale Alea, Minisit Pa'anga, ko e Minisit *Public Enterprise*, ko e 'Eiki N pele Fika 1 'o Tongatapu, mo e Feitu'u na, mo e 'Eiki N pele 'Eua, mo e 'Eiki Minisit 'a e Ngaahi Potung ue Lalahi, pea mo e 'Atita Senialé. Ko kinautolu p ia 'oku fili mei ai.

'Eiki N pele Tu'ilakepa : 'Eiki Sea, fakamolemole p ki he Feitu'u na, na'a kuo u fie kaunoa ki he Feitu'u na. 'Oku 'ikai tuhu'i mai 'e he tohi ia ko eni, 'a e kau M mipa 'o e ki'i K miti 'a e Feitu'una, Sea.

'Eiki Sea : Ko e K miti eni ia 'a e PAC, ko ia ko 'oku fai e fekau'aki.

'Eiki N pele Tu'ilakepa : 'Oku 'ikai ke nau me'a nautolu ia pe ko hai fua 'oku M mipa ai. 'Oku ou fokotu'u atu e Fakafofonga 13 ke si'i me'a atu.

'Eiki Sea : Ko ia ai 'oku tonu p ke 'ave 'a kinautolu 'oku fekau'aki pea mo e me'a fekau'aki pea mo e pa'anga, pea ko e 'uhinga ia e fakataha. 'Oku 'ikai ke ko ha ki he K miti *Population* ke 'alu atu ia he me'a 'a e pa'anga, 'oku 'ikai ke... Pea ko ia, ko 'ene tu'u ia. Ko ia, 'e tuku p ke tuku ki he 'ofisi ke nau fakakaukau'i 'a e sekelitali, ke me'a ia pea mo e Tokoni Sea ki he fakataha ko ia. Kalake, lau mai ange 'a e folau hono hoko. Ka mou fakakaukau mu'a pe 'oku 'i ai ha fo'i toko 3, me'a pea 'ai p 'o taki 1 e t pile. Ta ko e fakataha ko eni, Hou'eiki 'oku *regional*, 'oku 'i ai e kau Fakafofonga mei Fisi, Ha'amo, Vanuatu, mo e ngaahi fonua e Pasifiki. 'A ia te nau fai e folau ki Siaina. M 1 Kalake, lau mai.

Tohi fakaafe folau mei Siaina

Kalake T pile :

‘Aho 31 ‘o M , 2016.

‘Eiki N pele Tu’ivakan ,
‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea,
Pule’anga ‘o Tonga.

‘Eiki Sea,

‘Oku ou fakahoko atu ‘a e tohi ni ‘i he faka‘amu ke hoko atu ‘a hono faka‘ai‘ai ‘a e v feng ue’aki ‘i he vaha’a ‘o Siaina mo e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki. ‘E fakaafe’i ai ‘e he Potung ue Fakavaha’apule’anga ‘o e K miti ‘a e Paati Kominiusi ‘a Siaina, *IDCPC*, ha kulupu ‘o e Hou’eiki M mipa Fale Alea, mo e kau ‘ofisa ma’olunga faka-Pule’anga mei he ngaahi fonua ‘o e Pasifiki, kau ai ‘a e Pule’anga Tonga, ke ‘a’ahi ki Siaina, ‘i he ‘aho 5–14 ‘o Siulai, 2016.

‘Oku ou fie puke ai ‘a e faingam lie ko eni, ke fakaafe’i atu ha Hou’eiki M mipa ‘e 3 mei he Pule’anga Tonga, tautautefito kiate kinautolu kuo te’eki ai ke nau me’a atu ki Siaina, ke kau mai ki he ‘a’ahi mahu’inga ko eni, pea ke hoko ‘a e faingam lie ko eni, ke hokohoko atu ai p ‘a hotau v feng ue’aki mo e ngaahi fevahevahe’aki.

‘E matu’aki hounga kiate kinautolu kapau ‘e fili mai ‘e he Feitu’u na ha Hou’eiki M mipa ‘e 3, ki he ‘a’ahi ko ia kuo u lave ki ai ‘i ‘olungá, fakataha mo honau hisit lia ng ue, mo e fakaikiiki ‘enau ngaahi paasipootí, ‘i he vave taha ‘e ala lavá.

‘E fua ‘e Siaina ‘a e tikite folau vakapuna folau atú mo e foki maí, mo e me’a’anga ‘o e kau folau ‘i Siaina.

‘Oku fakah atu ai heni ‘a e hounga’ia ‘i he kei hokohoko atu ‘a e v feng ue’aki ‘i he vaha’a ‘o Siaina mo Tonga.

Faka’apa’apa atu.

His Excellency Mr. Huang Huakuang.
‘Amipasitoa ‘o e Kakai ‘o e Lepadulika ‘o
Siaina, ki he Pule’anga Tonga.

M 1 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea : Ko ia, Hou’eiki, ke ‘ai pe ko e h ha founga. Ko hai ‘oku te’eki ke.. Na’e mahino foki he ko e ta’u kuo ‘osi ko e toko 8 na’e me’a atu, ka ko eni ‘oku fie ma’u foki e toko 3. Ko e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki te nau fakataha ki ai.

‘Eiki N pele Tu’ilakepa : Sea, tapu p mo e Feitu’u na. Hang ko e me’a ko ena ‘oku ke me’a mai, ‘a ia ‘oku mahino mai ‘oku te’eki ai ke mea’i kotoa ‘e he Feitu’u na ‘a e kotoa ‘a e Kau M mipa. Ko e Fakafofonga Fika 1 ko eni mei Tongatapu, ‘i he Hou’eiki N pele, pea mo e Fakafofonga Fika 1 ko eni mei Ha’apai, ko e ongo M mipa p ia he t pile ko eni ‘oku ou

lave’í, Sea, kae tuku atu p ki he Feitu’u na ke ke toki fili ‘i he fakalaum lie ‘i he ongo’i ‘a e Feitu’u na. Kae mahalo ko e faha’i ko ‘oku ‘ikai ke u lave’i ki ai.

‘Eiki Sea : Me’á pea ke fokotu’u mai p ha taha e

’Eiki N pele Tu’ilakepa : ‘Oku ou tuku atu p ki he Feitu’u na he kapau te u fokotu’u ‘e faifai pea tuput maki mai ia kiate au, pe ‘e tuput maki mai kia au. Tuku p ki he Feitu’u na ko e ‘uhingá ke ke fai e filí pea napangapangam lie ange ai ‘etau ng ue.

‘Eiki Sea : Sai e ‘Eiki N pele Ha’apai.

‘Eiki Tokoni Pal mia : Fokotu’u atu e ‘Eiki Minisit Lao, Sea. M 1 .

‘Eiki Sea : Minisit Lao.

M teni Tapueluelu : ‘Eiki Sea, tapu mo e Feitu’u na, ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea : Fakafofonga Fika 4.

M teni Tapueluelu : ‘Eiki Sea, ko e t pile ko eni ‘a e Kakaí, mahalo kuo mau ‘osi kotoa kimautolu ia ki Siaina, ka ‘oku ou peh ke tau’at ina p e Feitu’u na. Ko e motu’a ni kuo ‘osi tu’o 2 ia ki Siaina. Kae tau’at ina p e Feitu’u na hono vakai’i mai ha taha. M 1 Sea,

‘Eiki Sea : ‘Ai mai a e Fakafofonga Fika 13 ‘o Ha’apai.

Veivosa Taka : Sea, tapu p mo e Feitu’u na. Fakam 1 atu he faingam lie, Sea, ka ‘oku ou ki’i poaki atu, ‘oku ‘i ai e ki’i me’a ‘oku fai ki ai e faka...

‘Eiki Sea : Ko e me’a faka-Fale Alea pe ko e me’a p ‘a’au?

Veivosa Light of Life Taka : Ki’i me’a faka-Fale Alea p , pea mo e k ingá. Mal Sea.

’Eiki N pele Tu’ilakepa : Sea, na’a ku peh p ‘e au ‘e tonu ‘eku fili mai e Fakafofonga Fika 4, ‘a e 13, he ‘oku ou lave’i ko e tokoni lelei ‘a Siaina na’e fai ki he v henga ko ení. Pea na’a ku peh p ‘e toe hoko atu ‘enau feng ue’akí. Pea ko ena ‘oku ‘ikai ke ... Pea tuku atu ki he Feitu’u na. Mahalo ko e toe p eni e Fakafofonga Fika 1 ‘o Tongatapú, pea kapau ‘oku ‘ikai, pe.. ‘O, ta ko e Fika 4. Fokotu’u atu e Fika 4, ‘Eiki Sea, ‘oku ou lave’i p he ‘ikai ke lava

M teni Tapueluelu : ‘Eiki Sea fakamolemole, ko e h p e tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na, ka ko e ‘uhingá ko e *criteria* ko ‘oku ‘omai he tohi fakaafe, ha taha ‘oku te’eki ai ke me’a atu ki ai. ‘Oku ‘ikai ke u tui au ‘e kovi kapau ‘e me’a ha N pele ‘e 2, ‘Eiki Sea, ‘oku te’eki ai ke si’i me’a atu ki Siaina ‘o kau he me’a ko eni. Ko e fokotu’u atu p , Sea, m 1 .

Lord Vaea : Sea,

‘Eiki Sea : Me’a mai.

Lord Vaea : Ke mea’i foki, Sea, ko e talu ‘etau kamata mai e Fale ni mo ‘eku ng ue’aki e fo’ilea ko e vahevahe taau. Ko kuo tuku mai ‘e he Hou’eiki Kapineti, tuku atu e Hou’eiki

‘o e fonuá, ko e toe eni e Hou’eiki Fakafofongá, ke me’a mai ke ‘ai ha’anau Fakafofonga. Ko e ‘uhingá he ko e taimi ko ‘oku foki mai aí, pea potupotu tatau ‘a e lipooti. Na’a ‘osi ange ‘oku toe hano ‘a e Fakafofonga ‘o e Kakaí. Ko hono ‘uhinga ia ‘oku ‘ai ai ke potupotu tatau p , na’a tokoni’i ia ‘o hulu ha tafa’aki kae si’isi’i ha ni’ihi. Ko ia ai, ‘oku ou kole p , ‘ai mai ha Fakafofonga p mei he Hou’eiki e Kakaí, ke ne lava ‘o potupotu tatau ‘i he taimi ‘oku nau foki mai aí, mo ‘enau ngaahi tangai ‘ene fonu, Sea. Nau takitaha mai e tangai ‘o ‘omai ki he fonua ni. M l Sea.

S miu Vaipulu : Sea, tapu mo e Feitu’u na, Sea. Fokotu’u atu e Sea ‘o e K miti Kakató, ke nau folau. M l Sea.

Kau folau ki Fisi mo Siaina

‘Eiki Sea : ‘Io, na’a ku fakakaukau p ki ai, he na’e ‘i ai e kole ki he motu’a ni. Ko ‘eku kole p ke tuku mu’a ki he Sea e K miti Kakató, koe’uhí ke me’a atu. Mal Hou’eiki. Pea ‘oku ou fakam l atu. Na’a nau fie ma’u p ha toko taha ‘oku ki’i mafamafá, pea. ‘ikai, ko e ‘uhingá ki he Falé. Pea ‘oku m l Hou’eiki. Sai, ko e Tokoni Sea, pea mo e Sekelitali, ke sio ki ai ki he toko taha ko eni ke, pea ‘oku ou faka’amu au, ko e ‘Eiki N pele Ha’apai, Fika l pea mo e Minisit *Justice*, pea mo e ‘Eiki Sea K miti Kakato. Mou k taki ke fakahoko mu’a hotau fatongia ko eni ki hotau k inga ko eni ‘oku tau feng ue’akí. ‘I he’ene peh , Hou’eiki, tau liliu ‘o **K miti Kakato**.

Sea K miti Kakato : Tapu mo e ‘afio ‘a e ‘Otua hotau lotolotongá. Tapu ki he ‘Eiki Pal mia kae ‘uma’ e Hou’eiki Minisit ‘o e Kapineti. Tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e ...

<006>

Taimi: 1030-1040

Sea K miti Kakato:.. kau N pele ‘o e fonuá, tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, tapu ki he Kalaké kae ‘uma’ ‘a e kau ng ue ‘a e Fale. Tau fakafeta’i kotoa p ki he ‘Otua ‘oku kei Tonga p ‘a Tonga, m l ho’omou laum lie lelei hou’eiki, lava eni ‘a e ‘aho ‘e ua ‘etau folau mai ‘i he fatongia ko eni. Ko e tolu eni ‘o e ‘ahó, pea ‘oku ou fakam l atu kiate kimoutolu ‘i he feme’a’aki lelei kuo tau lava. Fakam l ki he ‘Eiki Minisit ‘i he ngaahi tali fehu’i kuo lava, pea mo e ngaahi fehu’i ‘oku toe ke hoko mai. Ka lava p ‘a e fakahoha’a ko ení, pea ‘e hoko atu ‘a e ‘Eiki Fakafofonga ‘o Ha’apai 12, pea ta’ota’o atu ki ai ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o Ha’apai 13. Na’e ‘i ai ‘a e hoha’a ko e taimi f ‘e h mai ai ‘a e *policy*. ‘E Hou’eiki, ‘oku ou tui p te mou laum lie lelei ko e ‘uhinga foki ‘a e *policy* ko e ‘uhingá ko e ngaahi fatongia. Ka ‘oku ou fokotu’u atu mu’a ke tuku ia ki he taimi ko ia te tau alea’i ai ‘a e ngaahi mata’ifika. Ko e *policy* te ne hanga ‘e ia ‘o fakakakato, ‘e toe hanga ‘e he mata’ifiká ‘o fakakakato ‘a e ngaahi *policy*. ‘Oku peh mai ‘e he *policy*, ko eni ko e me’á eni peh atu ‘a e ngaahi fiká ko , ko e me’a te mau fakaa’u ai ko ki h . Ko ia ‘oku kole atu ko ‘etau *policy* ‘e h mai ia he taimi ko ia te tau alea’i ai ‘a e ngaahi mata’i fika..

‘Eiki Pal mia: Sea, fakamolemole atu ki he Feitu’u na mo ‘eku faka’apa’apa lahi, fakatapu ki he toenga ‘o e Hou’eiki. Sea, ko e ‘Asenita ko ia ‘oku tau lele aí ko e *Budget Statement*. ‘Oku ‘ikai ko ‘etau ‘alu ki he me’á. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou kole atu aí, ke ‘omai ha faingam lie ke u fakahoha’a he *Budget Statement* he ko e *direction* ko ia ke fononga ai ‘a e fonua ko ení, ‘oku ‘asi ia he me’a ko eni. Ka ko u kole atu ke ‘omai mu’a ha’aku faingam lie ke u fakahoha’a ‘i he *Budget Statement*. Mo’oni p ‘oku ou faka’apa’apa p ki he fale’i ‘a e Feitu’u na, ka koe’uhi

‘oku ke fokotu’u mai, ke u toki malanga ‘i he taimi ko ia te tau toki ‘alu fakafo’i vouti ai. Ko e me’a ko eni ‘oku ou ‘amanaki ke u malanga ai, ‘oku lele fakalukufua ia. ‘I he *Budget Statement* na’e ‘ohake ‘a e fakamatala ki he akó, pea mo hono tuhu’i mai ‘a e fakamatala hono ‘ohake, ko e fu’u pa’anga lahi ‘oku ‘ave ki aí. Ka ‘oku ou faka’amu p ke ‘i ai ha’aku tali ki he me’a ko eni, pea tau toki ‘alu kitautolu ia ki he fakaikiiki, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a kehe p ia ai. Ka ko e kole p ‘a e motu’a ni koe’uhi ko e *Budget Statement* ‘oku tau lolotonga lele ai, ‘a ia ‘oku fekau’aki ia mo e *direction* p ko e *policy* mo e anga ‘o e fokotu’utu’u ‘a e Pule’angá mo e hala fononga ki he kaha’u. Ka neongo ia, ko e anga ia ‘o e fokotu’utu’u atu ‘a e motu’a ni.

Sea K miti Kakato: ‘Eiki N pele Fika 3 ‘o Tongatapu.

Lord Tu’ivakan : Tapu mo e Feitu’u na Sea, ‘oku ou poupu’i atu p ‘a e me’a ‘a e ‘Eiki Pal miá, koe’uhi ko e ‘ulu ia ‘o e Pule’anga. Pea neongo ‘a e Minisit Pa’angá, ka ko e tokotaha p ia ‘o e fanga sipí. Ka ‘oku tonu p mo taau ke ‘oange ke me’a ai ‘a e taki ‘o e Pule’angá, he koe’uhí neongo ‘a ‘etau ngaahi me’a ko eni, ko e fokotu’utu’u ia ‘a e Kapinetí ‘i he malumalu ‘o e Pal mia. ‘Oku ou tui p ‘oku totonu p ke faka’apa’apa’i p ke tukuange ha faingam lie ki he ‘Eiki Pal mia ke me’a mai.

Sea K miti Kakato: ‘Eiki N pele Fika 1 ‘o Tongatapu.

Lord Vaea: M 1 Sea. Ko e poupu’i atu p Sea ki he me’a na’e me’a mai ki ai ‘a e Tongatapu Fika 3, kae ‘uma’ ‘a e ‘Eiki Pal mia. Sea, ‘oku ou manatu ki he to’e ko eni ko ‘a e Pal miá ‘i he’ene me’a mai ki he Feitu’u na. ‘I ho’o to’e ki he Pal miá ‘i he taimi na’a ke fili ai Sea. ‘Oku ou ongo’i ‘i he’ene to’e maí, ho’o ‘ikai ke ke talí, ka ke vahevahe ‘a e hala ke fai ai ‘a e fou, ke tau a’u ki ai Sea pea ‘oku ou m lie’ia ho’o vahevahé Sea, ko hono ‘uhingá he ko e pule eni ‘o e *Party* Sea. ‘Oku pule ‘a e *party* ‘i he Feitu’u na. ‘Oku ‘ikai ke pule ‘a e Feitu’u na ia ki he Pal mia.

Veivosa Taka: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu Sea.

Lord Vaea: Ko ia ai...

Veivosa Taka: Sea ki’i fakatonutonu..

Lord Vaea: Sea ‘oku ou kole ke ‘oange ‘a e me’a ko ia ‘oku me’a mai ki ai ‘a e pule ‘o e *party*. Ko e Pal mia ia ‘o Tonga ni. Ka ‘i ai ha t kehekehe Sea, ko e me’a p ia ‘oku pule ki ai ‘a e Pal mia. ‘Oku pule ‘a e Pal mia ia ‘i he Minisit Pa’anga. Ko e t kehekehe ‘a e me’a ko eni ‘a e Pal miá mei he pa’anga ‘oku foaki. Ko e me’a ia ‘a e Minisit , ke ne kaufaki’i ‘a e me’a ko eni ko ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ‘a e ‘Eiki Pal mia. Ko ia ‘oku ou poupu’i atu p ki he me’a ko eni ‘a Tongatapu Fika 3, ‘o e Hou’eiki ‘o Tongatapú, kae ‘uma’ foki ‘a e vahevahé Sea. Ke ke manatu’i p ko e ‘aho ni kuo ke me’a mei he seá, ka ko e ‘osi angé te tau hoko atu ‘i he kaha’ú, ko e Pal miá ‘oku pule ‘i he Filí ki he kaha’u. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Sea ko ‘eku ki’i fokoutua hake p au ia ke fai ‘a e ki’i fakatonutonu ki he me’a ‘a e Fika 1. ‘Oku ‘ikai ke pule ‘a e Pal miá ‘ia koe Sea. ‘Oku ke fai p ho’o tu’utu’uni tau’at ina, ka ‘oku hang ‘oku taki faka-kemipeini ‘etau me’á Sea. Ko e ki’i fakatonutonu p ia Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato: Potung ue Fakalotofonua.

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Tapu p pea mo e Feitu'u na Sea tapu atu ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. Sea, ko e fokoutua hake p 'a e motu'a ni ia ko e pou pou p ki he me'a ko ia 'a e 'Eiki Pal mia Sea. Ko hono 'uhingá Sea, ko e Fakamatala Patisetí, ko e *policy statement* ia 'a e Pule'anga pea 'oku totonu 'o toki fakatonuhia'i 'aki p ia 'a e 'omai 'a e ngaahi fakamatala pa'anga ko eni pea mo hono ngaahi Vouti mo e ngaahi Patiseti kehekehe Sea. Ka ko e *Policy Statement* ia 'a e Pule'angá 'a e Fakamatala Patisetí Sea pea 'oku ou tui p 'oku mahu'inga p ia ke na fononga fakataha p Sea. Ko e anga p ia 'o e ki'i tokoni atu Sea m l .

Sea K miti Kakato: Hou'eiki, ko 'eku fokoutua atu 'i mu'a ní ko e fai fatongia p ma'a moutolu. Ko e h 'a e me'a 'oku mou laum lie lelei ki aí, pea ko e me'á ia. Pea 'oku ou fakam l atu 'i he tokoni pea mo e pou pou mai ke fai 'etau fatongia. Tau ng ue'aki 'a e founa ko ia. Ko hono ua, 'a e me'a 'oku ou tokanga ki aí, ko e talu 'etau folau mai he T site mo 'aneafi, na'a ku fakatokanga'i na'e matangi m lie 'aupito 'etau folau, angi iki pea mokomoko hono 'eá, l makona pea 'ulingaholo. Ne tau fiefia kotoa p ai. Ka ko e me'a na'a ku fakatokanga'í, 'i he 'aho T sité mo e Pulelulú, toe 'a e miniti 'e 10 ko ia ke tau no'o ki taulangá, 'ohovale p kuo 'ohovale p kuo tupukoso 'a e fo'i ngalu ia. Ka ko 'eku fakatokanga atu p ko e toe miniti 'e 10, pea mou piki ke ma'u, koe'uhi ka tau no'o lelei ki taulanga, pea m u me'a fiefia atu ki he'etau taulanga. Tau hoko atu 'a Ha'apai Fika fika 12.

Vili Hingano: M l Sea pea 'oku ou kole atu ke 'oange mu'a ha faingam lie ke me'a mai 'a e 'Eiki Pal miá kae toki hoko atu 'a e motu'a ni, m l .

'Eiki Pal mia: 'Eiki Sea, 'oku ou ki'i faka'apa'apa kau poaki atu p ki he Feitu'u na pe 'oku ke tali 'a e fakahoha'a ko eni, ke 'omai ha faingam lie ki he motu'a ni? 'Oku ou fakatapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, kae 'uma' 'a e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga, kae 'at ke fai atu ha ki'i fakahoha'a. Kapau te tau fakatokanga'i 'a e folau vaká, ko e fatongia 'o e kapiteni ke ne tuhu'i mai 'a e *direction* ko ke fai ki ai 'a e folau. Na'a tau hihiki p 'o 'omai 'a e faingam lie ki he Minisit Pa'angá, pea 'oku tonu p ia. Ka 'oku totonu p ke 'oatu ha ki'i fakahoha'a mei he motu'a ni, ki he anga ko 'o e feitu'u ko ia 'oku fai ki ai 'etau folau, pea tau toki talanoa leva ki he fusi 'a e taulá, mo e fusi 'a e l pea mo e ohu 'o e liú mo e ngaahi me'a k toa ko iá, mo e ngaahi ouau kehekehe 'oku fakahoko 'i he funga vaka.

Tali ki he fifili 'uhinga vahe'i kongalahi Patiseti ki he Potung ue Ako

Sea na'e 'i ai 'a e 'ohake 'a e fakamatala fekau'aki mo e Potung ue Akó, pea na'e tuhu'i mai 'a e fakamatala ko eni, ko e pa'anga lahi taha 'a e Pule'anga Tongá 'oku vahe'i ki he Potung ue ko eni. Pea koe'uhí ko e kongalahi 'o 'etau pa'angá 'oku vahe'i ki he Potung ue Akó, 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito ke fai hano fakamatala'i pea mo hano fakama'ala'ala 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e Potung ue Akó 'i he 'aho ni. Sea, na'e h atu 'a e motu'a ko eni 'i he ta'u kuo 'osí, 'oku 'ikai ke fu'u mahino ki he motu'a ni p ko e h ko 'oku 'i f 'a e Potung ue. 'Oku 'alu ki mu'a p 'oku 'alu ki mui. Ko e me'a matu'aki mahu'inga ia ki he Kapineti, pea tautautefito ki he Minisit Akó ke ne hanga 'o fakapapu'i mai 'a e tu'unga ko ia.

Na'e 'i ai 'a e *workshop* na'e fai, 'i he 2013 pea na'e 'i ai 'a e faingam lie ai ki he Minisit ko ena kuo...

Taimi: 1040–1050

'Eiki Pal mia: ...tolu 'ap na'e 'omaí, na'e kau e Sea 'i ai. Ka na'a ku faka'amu na'e lava e Hou'eiki Fale Alea 'o nau mai kae lava ke tau loto taha pea tau tui taha. Ko e fakamatala ko eni 'oku 'omai he 'aho ni ko eni 'o 'ave ki he kakaí mei he tafa'aki 'a moutolú, 'oku kehe ia mei he me'a ko 'oku ma'u 'e he motu'a ni. Kaekehe, na'e toe ui leva mo e fakataha hokohoko 'e 5, tu'o 5. Na'e fakaafe'i ki ai e kau Hai Komisiona k toa 'oku nau tokoni mai ki he akó ke nau me'a mai 'o mamata ki he anga e tu'unga ko ia 'oku 'i ai e akó. Pea ko u fakah atu kia moutolu, na'e fiefia lahi e ongo Hai Komisiona Nu'usila mo 'Aositel lia. Na'a na nofo ai 'o a'u p ki he 6 efiáfi 'i he'ena fie 'ilo ki he ... Na'e toe fakaafe'i pea mo e kau pule fakavahe, mo e kau pule ko ia e ngaahi 'apiakó, kau palesiteni k toa e ngaahi *private*, 'ai e fo'i ng ue tatau. Fakaafe'i mo e kau puleako k toa 'a Tonga ni, fai e fo'i me'a tatau. Ha'u mo e kau pule fakavahe mo e kau 'ofisakolo, 'alu ki he me'a tatau. Kau *CEO*, 'ai e me'a tatau, a'u ki he *media*. Pea na'e tukuange me'a ko eni 'o fanongo k toa.

Ko ia Sea ko e tu'utu'uni ko ia na'e fai 'e he motu'a ni, 'oku holo e akó pea te tau hiki mei he *standardization* ki he *raw marks*, ko e tu'utu'uni ia 'a e Potung ue Akó. 'Oku fai 'i Fisi e me'a ko eni, 'osi liliu a Fisi mei he *standardize* kae 'alu nautolu ki he *raw mark*. Ha'amoá, 'oku lolotonga lele. Tuvalu pea 'oku hoko atu e ng ue 'a e *ACAP* ke fakhoko e ng ue tatau ki he toenga e ngaahi 'otu motú. Hou'eiki ko e ngaahi fakamatala ko ia 'oku fekau'aki mo e me'a ko eni, malava ke nau to e foki ami e Potung ue Akó ki loto fale ni kapau 'oku mou fie ma'u. Ka 'oku ou kole atu p kiate kimoutolu, 'oku, ko e tu'utu'uni ko ia na'e fai 'e he motu'a ni, na'e 'ikai ko e peh ko ha tuputupulefonua p ko ha h . Ko e tu'utu'uni na'e fai 'e he motu'a ni na'e makatu'unga 'i he ngaahi fakamatala falala'anga kuo 'osi fai hono 'analaiso. Ko e 'uluaki ia.

Ko e uá. Hili ko 'a e fetukutuku ko eni, 'oku 'i ai mo e fehu'i mahu'inga 'e taha. Ko e h leva e *way forward*, koeh 'etau me'a 'e fai ke vete'aki e fo'i palopalema ko eni. 'Osi ng ue Potung ue Akó pea ko e ng ue lahi faka'uli'ulia eni. Pea 'oku 'ikai ke u tui 'i ai ha taimi ke u fakamatala ki he me'a ko ia 'oku lahi e ' me'a ai 'oku fakatekinikale ka ko u tui 'e mole hotau taimi, k 'oku malava ke to e hulu'i mo e me'a ko ia, 'a e anga e hala fononga ko 'oku tau fou ai 'etau fononga mei he *standardization* ki he *raw marks*.

Ko e ' fakaanga na'e faí ko u tali fiem lie p au 'oku 'i ai p mo e mo'oni ia ai Hou'eiki. Na'e 'i ai e tukuaki'i ia ai 'o peh 'oku fu'u vave pea 'oku 'i ai 'a e mo'oni ai. Ka na'e fai 'a e ng ue ko eni Hou'eiki na'e 'ikai ke peh ke fai ia 'i ha to e fa'ahinga 'uhinga 'o hang ko e ngaahi me'a ko ia 'oku 'ave ki he *media*. Ko e hala fononga ko ki he fo'i, fou ai 'a e fonua ni mo e Potung ue Akó 'oku mei he *standardization* ki he *raw marks* p ko e maaka anga maheni 'oku tau, ko e fo'i hala fononga ia 'oku, 'e fo'ou pea 'e pau p ke fai hano fehu'ia. Ka 'oku ou fokotu'u atu e me'a ko eni, ko e hala fononga ia 'e 'alu k toa ki ai e Pasifikí. Lolotonga lele ai 'a Ha'amoá, lele ai 'a Tuvalu, ko Fisi eni 'oku 'ikai ke u hanga 'o fakapapau'i p te nau 'alu ki ai p 'ikai. Ko e anga ia ko 'eku, 'a e tu'u 'a e Potung ue Akó.

Ko e pa'anga ko 'oku 'osi fakamoleki ki he Potung ue Akó, hili ange ta'u 'e 12 ko eni, laka hake he 100 miliona. Ko e fo'i fehu'í, ko e 100 ko eni, ko e h e ola kuo ma'u, ko u fakah atu kiate kimoutolu he 'aho ni Sea fakatatau ki he sitetisitika'...

Tokanga ki he ngaue'aki raw marks & standardization

Lord Tu'ihateiho: Sea, ko u fie 'eke ange p ki he Pal mia, 'i he fakakaukau ko eni ko 'oku lele mai he taimi ni 'o fekau'aki mo e *standardize* mo e *improvement* ko 'o e akó. Hang ko ia ko e lave'i 'e he motu'a ni, ko e patiseti ko eni ko 'a e *education* ko e 45.5 miliona. Pea

ko 'eku 'eke p 'a'aku ia he 'oku tokolahi 'aupito 'a e kakai 'i tu'a, k taki p Pal mia, 'oku nau fie 'ave 'enautolu 'enau f nau ki muli he 'oku faingata'a'ia nautolu he sisitomu ko taimi ni ko 'oku lele ai 'a e akó he taimi ni. K taki p ko 'eku, pea 'i ai p mo e fanga ki'i f nau 'oku nau, 'oku 'ikai ke nau fu'u mahino'i 'enautolu ia 'a e founga ko 'oku lele'aki he taimi ni Pal mia.

'Eiki Pal mia: Sea ko u kole p mu'a ke tukuange mai ke 'osi 'eku malangá kae toki fai e fehu'í, ko 'eku kole p ki he Fakafofonga. Ko e anga ia ko 'o e tu'u ko 'a e Potung ue, pea ko u 'atu p 'eku kole fakamolemole kia kimoutolu Hou'eiki kae peh ki he kakai 'o e fonua 'oku nau fanongo ki he fakamatala ko eni 'oku faí. Ko e faingam lie ko ia na'e tuku atu ki he *public* ke nau mamata 'i he me'a ko eni na'e 'osi 'oatu. Pea ko u faka'amu p ke mou loto fiem lie 'o kapau 'oku mou loto ke 'omai telia 'a ho'omou pou pou, pea mo 'etau loto ki he, ke tau fononga 'i he *direction* ko eni 'oku fokotu'u 'e he motu'a ni ke fononga ai e fonua ni. Ko ia 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha'aku veiveiua ki he fai tu'utu'uni ko ia na'e fai 'e he motu'a ni 'o fekau'aki pea mo e akó.

Tokanga p na'e taau ke fakavave'i hono ngaue'aki maaka *standardized*

Lord Fusitu'a: Sea k taki. Ko e ki'i tokoni p ki he Pal mia. Mahalo 'oku 'ikai ko e me'a, 'oku 'ikai ko e hoha'a e kakai 'o e fonua p na'e tukuange kia kinautolu ke nau mea'i p 'ikai. Ko e hoha'a, he ko e fakam mani lahi 'oku mea'i p 'e he tokotaha kotoa 'oku 'i ai ha'ane fel ve'i mo e mala'e 'o e akó, 'oku 'ikai ko e fehu'í p 'oku tonu 'a e *raw marks* p 'oku tonu e *standardized marks*, ko e founga ko ia na'e fakahoko mai'akí. Kapau na ko ha fakahoko eni ia 'i ha fakam mani lahi 'i muli, 'e ta'u ia 'e taha p ua hano fakahokohoko lelei ki he ngaahi 'apiako, ki he potungaue, ki he silapa. Pea ko u tui ko e 'uhinga ia 'oku 'ikai ke tali ai 'e muli 'a 'etau maaka ke h 'enau f nau ki he 'univ sití, m l .

'Eiki Pal mia: Sea 'oku mahino kiate au 'a e fehu'í kae toki a'u p ki ai.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Pal mia.

'Eiki Pal mia: Mou manatu'i 'oku 'osi holomui mai 'a Tonga ni ia mei he Pasifikí. Fa'u p 'e tautolu 'etau sivi, 'etautolu p . Pea na'e fai e fehu'ia e me'a ko eni pea na'e 'ikai ke 'i ai ha fu'u loko talanoa'i. Ko e ' sivi h ko eni ki he 'univ sití, 'a e sivi ko eni he, 'oku 'ikai ke kau 'a Tonga ni ia ai. 'Osi fa'u p 'etautolu 'etau me'a p 'atautolu. Pea ko u tui 'oku 'osi 'afio'i 'e he Tama Tu'í e me'a ko ia pea na'a tau, pea na'a ku 'ohovale mo au ia he'etau malava ke tau fai p 'etautolu 'etau sivi, 'a'ahi p 'etautolu, *assess* p 'etautolu 'etau sivi. Kaekehe, ko e *issue* kehe ia 'oku 'ikai ke u fie lave ki ai. Ko e me'a ko eni 'oku fekau'aki mo e me'a ko eni 'oku fehu'i 'e he me'á, na'e 'i ai 'a e ngaahi m tu'a na'a nau peh 'oku 'ikai ke tali. Te'eki ai ke 'i ai ha l unga mai ki he motu'a ni 'oku 'ikai ke tali. 'Oku 'osi 'etau f nau 'o ako 'i he 'univ sití. Ko e fa'ahinga ko ia na'e fehu'ia, na'e 'ikai ke fehu'i ki he Potung ue Akó ka na'e fehu'i ki he m tu'a e ko e h e me'a 'oku peh ai 'enau ki'i tamasi'í. Ka 'oku ou fakah atu e me'a ko eni. Ko e *standardization* na'a ne hanga 'o fakap lou'i 'a e mo'oní. Ko hono fakalea totonu 'e tahá, na'a ne takihala'i 'a e ngaahi m tu'a. Pea te u 'oatu e fo'i fakat t ko eni. Ko e fo'i 13 'oku A. Na'a mou ako kotoa p Hou'eiki. Tatau p 90, A 'a e 90 mo e A 'a e 13. Me'a ko eni 'oku 'osi tuku atu, 'osi tuku atu ki he *public* e me'a ko eni. Lava e fo'i uá mei he 100, 'e anga f f ke lava e fo'i ua. 'I he taimi 'e tufa atu ai e me'a ko eni te tau fakatumutumu 'i he ngaahi me'a na'e 'ikai ke 'ilo ki ai e kakaí he na'e 'ikai ke 'ave 'a e l pooti ki he kakaí 'i he *raw marks* hang ko e anga mahení ka na'e 'ave ia 'i he *standardization*.

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni p ki he Pal mia. M lie 'aupito e me'a 'a e Pal mia fekau'aki mo e... 'uhinga p fekau'aki mo e me'a ko eni toki me'a ki ai e Pal mia, 'a e *standardization* ko hono fakap lou'i. 'A ia ko e ta'u 'e taha fiha ko eni 'oku ke me'a ki ai na'a tau lele kuikui he na'e fakap lou'i k toa 'a e akó .

'Eiki Pal mia: (*mate maika he ngaahi sekoni*)... ka te u peh , kapau 'oku 'ikai ko e taki hala'i, ko e fakap lou'i, 'aki e 'uhinga ko ení. Taimi ko na'a mau fakataha ai mo e kau tal kita 'i he mahino ki he motu'a ni te u fai tu'utu'uni ke liliú, na'a mau fakataha k toa mo e pule 'o e ngaahi 'apiakó, Tailulu, k toa, k toa, Kolisi ko Tupou, Kolisi Fefine. Nau ha'u k toa mau fakataha pea fakah atu e palopalema kia nautolu, te tau liliu, tali k toa 'enautolu e fo'i liliú. Na'e 'i ai e tokotaha ko e CEO na'e 'alu ange 'o kau he fakatahá, nofo kakato he 'aho ko ia. Pea na'a ne 'eke fo'i fehu'i ko ení, na'e anga f f 'etau fou mai mei he kuohilí 'ikai ke tau 'ilo ki he me'a ko ení. Kapau ko e lea, ko u kole fakamolemole ki he kakai e fonuá kapau ko 'eku leá ia, fakap lou'i, ko e anga ia ko 'eku,.. he na'e 'aho 'e 3 'eku feinga atu ki he Potung ue Akó ke 'omai 'a e *raw marks*, faingata'a 'enau feinga ke homo maí. Kae taau p ko u Minisit ko u fai tu'utu'uni, 'omai e *raw marks* ke u sio ki ai. Pea toki 'omai e *raw marks* ke u sio ki ai. Mahalo p kuo fe'unga 'eku fakamatala ki he me'a ko ia ka ko u kole atu, kapau 'oku mou loto fiem lie 'a e Hou'eikí ke to e fai hano *demonstrate* e me'a ko ení

<001>

Taimi: 1050 – 1100

'Eiki Pal mia: ... 'i heni, pea te u tali fiem lie.

Lord Fusitu'a: M l Sea. Fakam l ki he 'Eiki Pal mia ki he'ene fakama'ala'ala kuo faí ka 'oku hangehang kiate au, 'ikai ke tali e faka'eke'eke ia ko . Ko e fehu'i faka-polis ia ko na'e fai 'aneafí, 'oku fekau'aki mo e Patisetí, ko e fu'u kaveinga mahu'inga ena ia pea 'oku tonu ke t langa'i ia 'e he Fale ni p na'e fakapotopoto hono fokotu'u e me'a ko ení p na'e fakahoko 'i ha founga fakapotopoto 'i ha ngaahi ta'u 'oku fakapotopoto ke 'ai p na'e fu'u fakavavevave'i hono 'ai ko eni ko e me'a mahu'inga ia. Ko e fehu'i faka-polis , koe'uhi ko e fakap mai 'e he Pule'anga Nu'usila ke nau fakapa'anga mai e *budget support* fekau'aki mo e v henga ko 'a e Potung ue Akó. 'A ia ko e me'a mai 'a e Hai Komisiona kiate au. 'Oku 'ikai ke u tui 'oku fakapotopoto 'a e founga fokotu'utu'u ho'omou Potung ue Akó mo e akó 'i Tonga he lolotonga ni. 'Oku fu'u lahi e ' 'apiakó pea he 'ikai ke kei 'i ai ha'amau pa'anga 'a mautolu ke fakapa'anga atu ko e fo'i v henga 'ata'at . Pea ko e fo'i *principal* ko ia, ko e fo'i *policy* ia 'oku fakam m ni lahi pea 'oku fakapotopoto ia. Ko e 'uhinga e faka'eke'eke 'aneafí, p 'oku 'i ai ha'atau v sone, 'oku 'i ai ha v sone 'a e 'ulu'i Pule'anga p ko ha *policy*...

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele k taki, 'Eiki N pele k taki. 'Oku ke 'alu koe he me'a kehe. Tau nofo ki h , k taki. Me'a p 'i he maaka ko eni 'oku 'omaf, k taki.

Lord Fusitu'a: Kuo pau ke u nofo he fehu'í he ko e 'uhinga e me'a mai 'a e Pal mia ke tali 'eku fehu'i ko fekau'aki mo e *policy* 'aneafí.

Hala fononga fakataumu'a ki ai 'a e Potung ue Ako

'Eiki Pal mia: Sea, ko u fakam l atu. Ka 'osi p mu'a, tuku mu'a ke 'osi 'eku... ko e

direction ko e fatongia ia 'o e Pule'anga ko ení ke ne seti mai 'a e k pasa ko te tau folau ki aí. 'Oku ou fakamatala pea 'oku ou feinga ke mahino 'a e *direction* ko ia 'oku hu'u ki ai e

potung ue ko ení. Ko e Potung ue Akó 'oku 'ave ki ai e pa'anga lahi taha 'a e fonua. Pea ko e *direction* eni 'oku ou lolotonga malanga atu aí. Pea 'oku ou feinga'i ke fakatonuhia'i 'a e.. Ko e fakatonuhia ko ia 'oku 'ikai ko ha motu'a eni 'oku ou fai e fakatonuhia. Na'e pau ke u ma'u e ngaahi *information* mei he ngaahi feitu'u kehekehe ke makatu'unga ai 'a e fai tu'utu'uni 'a e motu'a ni. Pea ko ia 'oku ou fakahoha'a atu p . Mahalo ko 'ene nounou tahá ke mou toki mai 'o 'atu e, ko e sivi h k toa eni 'a Tonga ni k toa 'oku ou ma'u heni. Pau ke fie'ilo ki ha ki'i 'api lautohi, te u 'atu. Ko e me'a ia na'a ku kumi ki aí. Pea hei'ilo p na'e 'i ai ha taha na'a ne kumi e me'a ko ení ke ma'u. Pea ko u toe ma'u heni mo e sivi 'o a'u ki he pepa sivi. Kapau 'oku 'i ai ha tamai mo ha fa' 'oku ne fie'ilo ki he 'akaunitingi, ko e h e maaka e 'akauniteni ko form 7, teu lava ke 'alu ke ha'u 'o sio aí. Ko e anga ho'o ki'i tamasi'í. Fo'i 13 'oku A ho'o ki'i tamasi'í 'au he fo'i 13. Ko u ma'u 'a e pepa ko ia pea 'oku ou ma'u, 'e lava p ke fekau e ongo m tua' ko ia, mo me'a ange ki 'Ofisi Ako kae 'oatu angé ola e sivi. Kaekehe, fu'u l l a 'eku fakamatala. Ko u peh 'oku fe'unga e Potung ue Akó pea 'oku ou fakam l atu'i he lava ke tau lave ki he tafa'aki ko ia. Ka 'oku 'i ai ha taha 'oku t la'a, ko u ma'u heni e *information* me'a ko na'e 'osi 'ave mo ia. Kapau te mou fie ma'u, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e taha 'e fufuu'i. Te u hoko heni ki he, na'e fehu'ia 'aneafi..

Sea K miti Kakato: 'Eiki Pal mia k taki kuo kakato 'etau taimi ki he pongipongi ni. Ka mou k taki me'a hifo te'eki ai ke u... Mou k taki. 'Eiki Pal mia ko e, Kalake, ko e ongo tohi ua, k taki 'o fotokopi mai 'o tufa ki he Kku M mipa ke takitaha e kopi, 'a e kopi 'e ua ko . Pea te tau ki'i lepa h , tau toki hoko atu 'anai....

(M l l ai 'a e Fale)

<001>

Taimi: 1115-1130

S tini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea K miti Kakató.

Sea K miti: Hou'eiki 'oku ou tui kuo lava lelei e ngaahi fehu'i mo e ngaahi 'uuni me'a ko iá ka ko 'etau hoko atu ko iá ko hono fakasanisani p 'etau me'á, kae teuteu ke tau hikinima'i. Kau kole ki he Pal miá, kapau 'oku ai ha me'a 'oku kei toe pea hoko atu.

'Eiki Pal mia: M l Sea. Kuo u tui p kuo lava e akó, ka ko 'eku kolé p 'a'aku ia ko e 'u naunaú eni kapau p 'oku mou fie ma'u pea 'at p ke tufaki atu kia moutolu ke tokoni. Pea kapau 'oku mou toe fie'ilo ke lahi ange 'e lava ke 'i heni e Potung ue Akó, lotofale ko ení, 'oatu mo e me'á ke tau mamata tonu ki ai. Kuo u peh kuo fe'unga 'a e tafa'aki ko eni ki he akó.

Polis Pule'anga ki he tauhi v fakatipilometika

Kuo u hoko heni ki he tafa'aki e polis 'a e Pule'angá, ko e tauhi 'o e ngaahi v fakatipil m tika.

Hou'eiki ko e taha eni ha me'a pelepelengesi ki he Pule'anga ko eni, p ko ha to e fa'ahinga Pule'anga p ke nau tauhi honau v fakatipil m tika mo honau ngaahi hoa ng ué. 'Ikai puli eni ia he motu'a ni,

Lord Tu'ilakepa: Sea ko e kole faingam lie p ki he Feitu'u na p te ke laum lie lelei p kae 'uma' e 'Eiki Pal miá, ki'i 'oleva p ho'o hiki ki he polis ko 'a e v fakatipil m tiká, ka mau ki'i lave atu p mu'a ki he me'a ko eni na'a ke me'a ki ai ... 'o kapau 'e fiem lie ki ai e Feitu'u na mo e Feitu'u na.

‘Eiki Pal mia: ... (kovi e ongo)...

Lord Tu‘ilakepa: Kuo u tui p Sea ‘e kau e fehu‘i kau he tokoni p ki he ‘Eiki Pal miá, he ko e kau eni ia he palopalema lahi ‘i he fonua ni, pea ‘oku fai e fet kuaki ai ‘Eiki Sea.

Sea K miti: Sai ‘Eiki N pele fehu‘i.

Lord Tu‘ilakepa: Ko ‘eku ... ‘Eiki Sea ko e me‘a ‘oku ou kole faingam lie aí ‘e ki‘i l l a e me‘a te u lave ki aí. He koe‘uhí ‘Eiki Sea kuo u

‘Eiki Pal mia: Sea, fakamolemole. Te u to e hoko atu he Potung ue Akó kapau ... ‘oku te‘eki ‘osi foki ia. Kapau ko ho lotó ia, kau to e hoko atu ki he Potung ué k ke toki fehu‘i mai.

‘Ohake ‘a e tokanga fekau‘aki mo e raw marks

Lord Tu‘ilakepa: ‘Oku ou tui p au ‘Eiki Pal mia ko e ‘atu p ngaahi me‘a ko ení, kiate au ia ‘oku ou tui au ki hono fakahokó, ‘a e polokalama *raw marks*. Ka koe‘uhí ko e taimí ‘Eiki Sea. Ko e taimí ‘oku tau ongo‘í. P na‘e fu‘u vave? P na‘e totonu ke ai hano taimi ke tuku atu, ke fai ha fakakaukau ki ai? Ka u ‘atu p , kapau ‘oku ke laum lie lelei p ke mau ...

Sea K miti: ‘Ai p ‘Eiki N pele na‘e ‘osi me‘a mai e Pal miá ko e ‘Eiki Minisit na‘e ‘osi fai ‘a e *consultation*, pea na‘e ‘osi ui mo e kau taki ‘o e ngaahi akó, pea ko e talu eni ia mei Fepueli ‘o e ta‘u kuo ‘osí, ‘a hono fai ‘a e ‘u me‘a k toa k toa ko ení. ‘A ia ‘oku ou sio atu au ia ‘oku taimi lahi ‘aupito p ia. Ne taimi lahi ‘aupito p fai e ‘u me‘a ko iá, pea na‘e ‘osi fakamatala‘i kotoa p ia ki he kau taki akó mo e ‘ me‘a ko iá.

Lord Tu‘ilakepa: Sea ‘oku ai p ‘eku lave‘i he me‘a ko ení ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou tui p ‘Eiki Sea, tau ‘omai ki he Fale ko ení, pea ‘oku ai p totonu ‘a e kau M mipá ke nau me‘a ‘o fekau‘aki mo e me‘a ko eni ‘oku me‘a ki ai e ‘Eiki Pal miá ‘Eiki Sea.

Sea K miti: Me‘a mai. Me‘a mai.

Lord Tu‘ilakepa: ‘Oku ou kole p ke u h fanga he fakatapu kuo ‘osi ho Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea, kae tuku mu‘a ke u lave atu p lelei, ki he me‘a ko ení koe‘uhí hono fakahoko ‘i he fonua ni, kiate au ‘Eiki Sea, ‘oku ou tui ‘oku fu‘u vave ‘Eiki Sea. Pea ko hono fakalea p tahá, ko e taimi ko na‘e ng ue‘aki ‘ení, kuo u tui ko e me‘a ia ko ‘oku ai ko ... k ki hono hoko atú ‘Eiki Pal miá, ‘oku totonu ke hoko atu p ia, he koe‘uh ‘oku ai e palopalema ka ko e taimí mo e founhá ‘Eiki Sea.

‘Eiki Pal miá ko e me‘a ko na‘a ke me‘a ki ai fekau‘aki ko pea mo ... peh ‘oku lolotonga lele ‘a Ha‘amoa. ‘Ikai fakamolemole atu, kuo u ‘osi ma‘u p fakamatala falala‘anga ‘oku lolotonga puputu‘u atu ‘a Ha‘amoa he taimi ni, ki he founhá hono ng ue‘aki e *raw marks*. Ko e me‘a ko ‘oku hokó ‘Eiki Sea, ‘oku ai e ki‘i fo‘i fehu‘i lelei ‘i he kongá e me‘a ‘a e ‘Eiki Pal miá pea ko e Minisit ‘o e ‘ahó Akó, he koe‘uhí ko e me‘a eni ‘oku tau vahe‘i ki ai ‘a e kongá lahi e pa‘angá, ‘o hang ko e me‘a na‘e ‘ohake he ‘Eiki N pelé, ko e f ngofulu tupu miliona ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ou tangane‘ia he fehu‘i ‘oku ‘omai he ‘Eiki Pal miá, ko e h ‘a e me‘a ‘e vete‘aki ‘a e palopalema ko ení ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ‘oku ou loto p ke fakapapau‘i pea fakamahino ki he Fale ‘Eiki ni na‘e ai ‘a e ongo ako ‘e 2, pea ko e ongo *private*, p ko e ako ‘a e ongo siasi, ko e Siasi Katoliká mo e Siasi ‘o Sis Kalaisi Kau M ‘oni‘oni Ngaahi ‘Aho ki Mui ni, ko nautolu na‘a nau pou pou kakato ki hení ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ou fie tokoni atu p ‘Eiki Pal mia,

Eiki Pal mia: Ki'i fakatonutonu atu.

Sea K miti: Fakatonutonu.

Eiki Pal mia: Na'e ai 'eku lave 'o peh na'e fai e fakataha pea mo e kau taki e ngaahi Potung ue Akó. 'A ia 'oku 'uhinga eni ki he kau, ki he ... 'oku makehe p foki e pulé, pea 'oku to e ai mo e fo'i l volo 'e taha, hang ko e Mele'ana Puloka, ko e Palesiteni ko Toloá, na'e 'osi fai k toa e fakataha mo e kakai ko ení, pea na'a nau loto taha. K 'oku ne hanga 'e ia 'o talamai ko e toko 2 p , hang 'oku ngalingali me'á. 'Oku ou fie fakah atu e me'a ko ení na'e fai e fu'u fakataha k toa k toa pea ko honau lotó eni.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ou faka'amu p Pal miá ke ke

Sea K miti: K taki mu'a kae 'oleva ke 'osi mai e fakamatalá.

Tokanga ki he taimi hono ng ue'aki 'a e raw marks

Lord Tu'ilakepa: Ke ke, tapu p mo e Feitu'u na, ke ke fanongo lelei p ki he me'a 'oku ou lave ki aí. 'Oku mo'oni e me'a 'oku ke me'a ki aí, ka ko e ongo 'apiako eni na'a na tu'u fefeka mai ke fakahoko 'a e fatongia ko ení. Pea kiate au 'oku ou tui au ke hoko atu 'Eiki Sea. Pea 'oku lahi hono t langa'i he fonua ni, pea 'oku 'ikai ke mahino ki he ngaahi tauhi m tu'á ko e h e tu'unga 'oku 'i aí. He 'oku talamai he ni'ihí ko 'oku nau poto 'o nau fokotu'utu'u 'a e polokalama Potung ue Akó, 'oku te'eki ai taimi. 'A ia ko e me'a ia 'oku ou lave ki aí, 'a e taimí 'Eiki Sea. Ko e taha e ngaahi me'a ko eni na'e totonu ke fai ha tokangaekiná 'Eiki Sea, koe'uh he 'oku te'eki ai ke mateuteu 'a e ngaahi akó ia mo e kau faiakó, 'o a'u ki he silapá pea mo e kau fa'u silapá 'Eiki Sea. Pea ko e me'a ia 'oku ou ki'i lave ki aí. Ko e me'a ko ena 'oku ke me'a ki aí 'Eiki Pal mia, na'e totonu ke fai hano 'uluaki 'oange ha taimi ki he kau fa'u sivi, pea mo kinautolu 'oku nau...

Eiki Pal mia: Sea 'oku ou kole atu ko e 'uhingá p ke nounou 'etau me'á ko e taimí. Kuo u 'osi 'oatu 'eku fakahoha'a, ko e fakataha ko ení na'e kakato k toa. Ko e taki mu'a hení ko e Siasi M mongá, te u talaatu. 'Oku 'ikai ko e Katoliká mo e me'a. 'I he anga ko 'o e fakataha na'e faí, k ko 'eku 'uhingá ke nounou 'etau ... Ko e me'a ko ení na'e 'osi fakakaukau'i 'e he kau taki 'o e ngaahi 'apiakó, 'a eni 'oku me'a maí. Pea kapau 'oku ai ha palopalema, ko e me'a ia 'a e Potung ue Ako mo kinautolu ke mau talanoa ki ai. He 'ikai ke u tui 'e lava he Fale ko ení, ke ne hanga 'o veteki he 'oku ai e ngaahi me'a fakatekinikale ai.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea.

Eiki Pal mia: 'A e 'isi ko eni 'oku ne hanga 'o me'á. 'Oku mahino kiate au 'ene fehu'í.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Eiki Pal mia: Ka te u fie ma'u 'e au ia ke ha'u ha taha ...(kovi e ongo)...

Sea K miti: K taki mu'a k taki fakamolemole. Tali ke 'osi.

Lord Tu'ilakepa: Kapau ko ha'ane fakatonutonu pea 'oku tau 'i he Tohi Tu'utu'uní ke tangutu ki lalo.

‘Eiki Pal mia: Sea ko ‘eku fakatonutonu.

Lord Tu‘ilakepa: Pea kapau ko ha‘ane tokoni, ‘e mole ‘eku taimí ‘a‘aku

‘Eiki Pal mia: Sea ko ‘eku fakatonutonu eni.

Lord Tu‘ilakepa: Sea ko e taimi eni ‘oku totonu ke ke ng ue‘aki leva ho fatongiá.

‘Eiki Pal mia: Sea ko ‘eku fakatonutonu eni k taki. ‘Oku ou fokotu‘u atu ‘oku ‘at e Potung ue Akó ke nau me‘a mai ki heni ka tau nounou. Pea mai heni e tali ko iá he ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ‘eku kau *CEO* pea mo e me‘a ke nau fai ‘a e ng ue ko ení. Te u lava ‘o ‘oatu ka ko eni ‘oku ou fakah atú te tau l l a. Ko e ‘osi eni e fehu‘i ko ení te u toe fie ma‘u ha toe fo‘i miniti ‘e 30 ke u malanga ai, kapau ko e me‘a ia ‘oku feinga mai ki af.

Sea K miti: Hou‘eiki na‘a ku fakahoko atu ‘aneafi, ko ‘ene mahino p ha ‘isi ia ki he Sea ko ‘etau hoko ia ‘atautolu. Ko e ‘isi ko ení ‘oku mahino ia kia au. Kaikehe tuku p ki he Hou‘eiki ko ení ke to e fai atu ha me‘a.

Taukave ne fu‘u vave ngaue‘aki raw marks

Lord Tu‘ilakepa: Sea, ‘anenai, ‘oku s longo e Falé ka tau fakaongo , ko e taki eni e fonuá ‘oku me‘a mai, pea ko e ‘Eiki Minisit Akó ia. Pea ‘oku ne ‘omai e me‘a ko fekau‘aki, kiate au ‘oku ‘osi fakahoko atu p Sea, pou pou kakato kitautolu. Ko e taimi ko ‘oku fakahoko ko e polokalama ko ení, ‘i he‘eku tuí ‘oku fu‘u vave. Pea ‘oku ‘ikai ke u fie lave ‘Eiki Pal miá ki he me‘a he ‘oku ou lave‘i p ‘e au, ko e ‘oatu p ki he Feitu‘u na ‘a e ngaahi fakakaukau ko ení koe‘uh , ko e tu‘unga ko ‘oku ‘i ai e akó he fonua ni ‘Eiki Sea. Ai p ‘emau fanga ki‘i f nau na‘e kau he sivi pea na‘e lahi e palopalema, toe ha‘u e ngaahi m tu‘a toe totongi ‘a e sivi ke vakai‘i ‘a ‘enau f nau. Vakai‘i ko iá, ma‘u ai na‘e lava e ni‘ihi ia ‘Eiki Sea.

‘Eiki Pal mia: ‘Oku ou to e fakatonutonu atu. Fakamolemole.

Sea K miti: Fakatonutonu.

‘Eiki Pal mia: Kuo ‘osi fai ‘a e *direction* ‘a e motu‘a ni ko e Minisit eni, pea ‘oku ou kole atu he ‘ikai ke toe liliu. Kuo folau hotau vaká, ‘osi fusi e taulá. Ko e me‘a ko ení ‘oku ou kole atu, kapau ‘oku ne fie ‘ilo ki he fakaikiiki ‘o e vaha ko ‘oku tau lolotonga ‘i af ...

Lord Tu‘ilakepa: Sea, ‘oku tau lolotonga folau

‘Eiki Pal mia: ‘Ikai ke to e lava ‘o fakafoki e vaká.

Lord Tu‘ilakepa: Pal miá, ko e h ko ho‘o fakatonutonu? ‘Oku ou pou pou atu

‘Eiki Pal mia: Ko ‘eku fakatonutonu he‘ikai ke ke to e lava ‘o fakafoki mai e vaká.

Sea K miti: K taki ‘o me‘a ki lalo. Me‘a ki lalo. ‘Eiki N pele hoko atu.

Lord Tu‘ilakepa: Ko ia ‘Eiki Pal mia fakamolemole, hoko atu e folau e vaká, ka ko e me‘a eni ‘oku mau fakatokanga‘í, he ‘oku te‘eki ai ke maau ‘a e silapá ia he taimi ni ‘Eiki Sea. ‘Oku te‘eki ke maau ‘a e me‘a ko ení ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ou ‘osi ma‘u p ‘a e ngaahi fakamatala lelei mo falala‘anga ‘Eiki Sea.

‘Eiki Pal mia: Sea ko e me‘a ia ...(kovi e ongo)... ‘osi mo e silapa e ‘Ingilisi mo e ngaahi ... ko e me‘a ‘oku ou kole atú mu‘a ke tau fakanonou. Kuo ‘osi fai e tu‘utu‘uni pea kuo fusi e taulá, pea ‘oku tau lolotonga ‘i vaha. Ko e feinga ko ení, ko e h ‘etau toe me‘a ‘e fai?

Lord Tu‘ilakepa: Sea, kuo u vakai atu ki he fofonga e ‘Eiki Pal miá ‘oku tuput maki. ‘Oku ‘ikai ke ai ha‘aku ...

‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Sea, kole p Sea ki‘i fakatonutonu...

<003>

Taimi: 1130-1140

Sea K miti Kakato: ‘Eiki N pele.

Lord Tu‘ilakepa: Ko ‘etau Tohi Tu‘utu‘uni k ‘i ai leva ha fakatonutonu ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha totonu ‘a e Feitu‘u na, kae tukuange ‘a e fakatonutonu ke fai pea fai ha‘aku lave. He ‘ikai tapu ange mo e Feitu‘u na pea fakamolemole na‘a ‘oku mau fiepoto atu.

Sea K miti Kakato: ‘Eiki Minisit !

Taukave Pule‘anga ne ‘ikai liliu e silapa tu‘unga ai *standardize* e maaka

‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Tapu p mo e Feitu‘u na ‘Eiki Sea. Tapu atu ki he Hou‘eiki Memipa ‘o e K miti Kakato. Sea, ko e fakatonutonu p ia ‘i he me‘a ‘a e ‘Eiki N pele te‘eki ke maau ‘a e silapa Sea. Ko u tui ‘oku mea‘i p ‘e he Feitu‘u na mo e Hou‘eiki Sea. Kapau na‘e ‘i ai ha liliu ki he silapa ke fai‘aki ki he ng ue ko eni, ‘oku tui ‘a e motu‘a ni ia na‘e ‘ikai liliu ‘a e silapa ia p uesia ai ‘a e fo‘i fakakaukau ‘e ua ko eni p ko e *standardize* ‘a e maaka p ko e *raw mark*. Ko u tui Sea, ko e fakakaukau ko ‘i he tu‘u hang ko e me‘a na‘e me‘a ki ai ‘a e Pal mia. Sea, na‘e ‘i ai ‘a e palopalema, pea ko u tui ko e fai tu‘utu‘uni ‘a e ‘Eiki Pal mia ko e Minisit ‘a e Potung ue ki he tafa‘aki ko Sea, ke ng ue‘aki ki he *raw* maaka. Ko u tui Sea, ko e fai tu‘utu‘uni ko ia ‘oku mahu‘inga leva ke feng ue‘aki ‘a e potung ue ki ai, kae me‘apango p foki Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fefusiaki ia ‘i he ngaahi potung ue kotoa, ka ‘oku ‘i ai ‘a e faka‘amu Sea. Ko e h ‘a e lelei ko kihe fonua, ko u tui ko e me‘a ia ‘oku tau taha ai ‘i he‘etau ng ue ko eni kae tautefito eni kihe Potung ue Ako Sea, ‘a e fu‘u mahu‘inga ko eni ‘a e ng ue ko eni. Ka ko hono mo‘oni Sea, na‘e ‘i ai ‘a e palopalema pea ko u tui p mahalo ko e fokotu‘utu‘u eni pea mo e fakakaukau ‘a e ‘Eiki Pal mia ke ng ueaki ‘a e *raw mark*.

Sea, ko e ngaahi fatongia ko eni ko e h ‘a e pal palema ko ia ke tuhu‘i mai k toa kiate kimautolu ko eni ‘oku lolotonga taki

Lord Tu‘ilakepa: Fakatonutonu ‘oku ne fakatonutonu mai ‘a e me‘a ko eni ‘oku ou lave ki ai pea ko u peh Sea kuo fe‘unga. Tuku atu ki he Feitu‘u na ke ke hanga ange ‘o fakamaau‘i kimautolu ‘i he me‘a ‘oku fakatonutonu ki ai ‘a e ‘Eiki Minisit ka u toki hoko atu. Ko ‘etau Tohi Tu‘utu‘uni p . Kapau ‘e ‘ikai ke u toe lave au ki he me‘a ko ia, ko ena kuo nau me‘a mai. Ko e me‘a ko ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Pal mia pea ko e Minisit Ako ia. Ko ia tuku, ka tau hoko atu ki ha me‘a ‘e taha. Ko e me‘a ia ‘oku ou ma‘u ‘e au Sea....

‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Sea, kole fakamolemole atu pea ko u fakamanatu atu p ko e Feitu’u na p ‘oku Sea.

Sea K miti Kakato: ‘Eiki N pele!

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikai! Kole atu ki he Feitu’u na he ‘oku malanga ‘a e Feitu’u na ia ‘o ‘ova ‘i ho’o fakatonutonu.

‘Eiki Minisita Naahi Ng ue Fakalotofonua: Tuku p ki he Sea, ‘Eiki N pele ke fai mai hono tataki mai ‘a e me’a ko eni. M l Sea.

M teni Tapueluelu: Sea, fakamolemole ke u ki’i....tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e K miti Kakato pea ko u ‘oatu ‘a e fakatapu ki he Hou’eiki ‘o e K miti Kakato.

Lord Tu’ilakepa: ‘Oku te’eki ke ‘osi ‘eku taimi fakamolemole.

M teni Tapueluelu: Ko u peh ‘e au na’e....

Sea K miti Kakato: K taki ‘Eiki N pele na’a ke me’a koe ki lalo pea u peh ‘e au kuo ‘osi ho’o taimi.

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikai! Ko e me’a ko e fakatonutonu ko . Ko ho fatongia..

Sea K miti Kakato: Me’a hifo ki lalo Tongatapu 4.

M teni Tapueluelu: Ko u peh ‘e au na’e fakatonutonu ia mo e Pal mia t ko na’e ‘ikai ke u hanga ‘o ‘ilo na’e

Lord Tu’ilakepa: Ko e fakatonutonu kuo pau ke tangutu ki lalo.

Sea K miti Kakato: Fai ‘eku tu’utu’uni, fai ‘eku tu’utu’uni me’a hifo Tongatapu 4, ‘Eiki N pele!

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea, ko e me’a p ‘oku ou fie fakamahino pea ‘oku sai Sea, ‘ikai ke u toe lave ki ai ‘Eiki Sea. ‘Oku lolotonga hoko p ‘a e ngaahi palópalema ‘i loto ‘i he ‘Ofisi Ako ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ‘a e kau fefine mahalo ‘e toko 3.

Lord Fusitu’a: Sea, ko e ki’i tokoni p ki he ‘Eiki N pele.

Lord Tu’ilakepa: Sea, ‘oku ‘ikai ke u tali ‘e au ‘a e tokoni ko ke u hoko atu na’a ‘osi ‘eku miniti.

Sea K miti Kakato: K taki ‘Eiki N pele ‘oku ‘ikai ke tali ho’o tokoni.

Lord Fusitu’a: Kapau te ke ki’i me’eme’a lelei mai mu’a. Ko e fanga....

Sea K miti Kakato: ‘Eiki N pele ‘oku ‘ikai ke tali ho’o tokoni ‘e he

Lord Fusitu’a: Ko e ‘ai p ke fakama’ala’ala ko e fanga ki’i *data* p ke tokoni atu ki ho’o me’á.

Lord Tu’ilakepa: Tuku ho’o talangata’a, tau ‘ai ki he tu’utu’uni.

Sea K miti Kakato: Me’a ki lalo! Me’a ki lalo! N pele Fika 2 ‘o Vava’u.

Founga fakavave'i 'ai raw maaka uesia ai maaka f nau

Lord Fusitu'a: Ko e 'ai p ke tokoni ki he 'Eiki N pele. Na'e me'a mai'aki 'e he Tokoni Pal mia pea ko u fakam l ki ai 'oku m 'opo'opo kotoa p 'a e tu'u 'a e potung ue. K ko u poupou ki he me'a ko 'a e N pele. 'Oku 'ikai ko e *raw marks p* ko e *standardization*, k ko hono fakavave'i pea mo e founga ko eni....

Veivosa Taka: Ki'i fakatonutonu atu Sea. M l tapu mo e Feitu'u na 'oku fekau'aki pea mo e lave ki he taimi na'e fai ai 'a e fo'i ng ue ko eni Sea, pea ko 'eku fakatonutonu. Kuo tau 'i he luo. Kapau na'a kuo tau 'i he ngutu luo pea 'oku sai 'a e *take time*. Kuo tau 'i he loto luo eni pea 'oku fie ma'u ke fai 'a e ng ue fakavavevave ki ai. Mahalo Sea, 'oku mahino p 'a e me'a 'oku 'uhinga atu ki ai, ko 'ena toe 'ai kuo tau 'osi 'i he loto luo.

Lord Fusitu'a: Fakam l atu ki he fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Faka'osi mai 'a e 'Eiki N pele 'o e Ongo Niua.

Lord Fusitu'a: K 'oku 'ikai 'uhinga ia ke 'oua 'e toe fakahoko fakapotopoto ange kapau 'oku toe 'i ai ha founga 'oku toe ki'i fakapotopoto ange. 'Oku 'ikai ha 'uhinga ai ke tuku kae 'ai . Te u 'oatu 'a e fakat t fakam m ni lahi. 'Oku 'ikai ha fonua ia 'i m m ni 'e fo'i fakavave'i mai p 'i ha lau m hina ha liliu 'enau silapa. Te u 'oatu 'a e fakat t ko eni.

S miu Vaipulu: Tapu mo e Feitu'u na Hou'eiki e K miti Sea, ko u fie fanongo au ki he *policy* ko 'a e Pule'anga. Ko u kole atu mu'a Hou'eiki, tuku 'a e me'a ko 'a e Potung ue Ako, tau toki 'ai mu'a 'i he taimi akó, kae tuku mai 'a e *policy* he koe'uh kuo fiu kumi 'a e tohi ko *Budget Statement* 'oku 'ikai ke 'asi ha *policy* pea kuo me'a mai 'a e Minisit Pa'anga ko e fakaongoongo p ko e h 'a e me'a 'e hokó. 'Oku ou fie ma'u 'e au ke u fanongo ko e h 'a e *policy* 'oku tau hu'u ki ai 'a e fonua ni. M l 'Eiki Sea.

Lord Fusitu'a: Fakam l atu, kole atu ke tuku atu ai leva 'a e ki'i fakama'ala'ala pea tau toki fai leva 'a e *policy* kae lava 'a e malanga 'a e

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ou kole ange ki he 'Eiki N pele ko eni ke 'oatu hao taimi he 'oku 'i ai ho taimi miniti 'e 20 'o fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uni ke fai ai ho'o fakama'ala'ala, kae tuku mu'a ke u 'oatu 'eku fakakaukau 'a'aku ia.

Lord Fusitu'a: Ko 'eku tokoni atu p ki ai.

Lord Tu'ilakepa: Ko e fakatonutonu 'Eiki Sea, he 'ikai to'o 'eku miniti. Ko e tokoni 'e to'o 'eku miniti 'a'aku ai pea ko ia 'eku kole ...

Sea Komiti Kakato: Me'a hifo 'Eiki N pele Niua kae faka'osi mai .

Taukave te'eki feangai f nau mo e founga 'ai raw maaka

Lord Tu'ilakepa: Ka u faka'osi atu au. Ko e me'a ko eni'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Vava'u. Kapau 'oku 'ikai ke 'asi h , pea ko u kole atu 'oku tonu ke tuku 'a e *policy* 'a e Pule'anga. Tuku p 'a e *policy* 'a e Pule'anga, ko e me'a ko 'oku tau tokanga ki ai ko e akó. 'Oku 'i ai 'a e pa'anga ko e poini 'oku vahe'i 'i he Patiseti ke 'ave ki he ako, pea ko e palopalema eni 'oku hoko ki ai Sea. Ko e me'a ko ena na'a ku lave ki ai Sea,'oku te'eki ke mateuteu he 'oku te'eki ai ke feangai 'a e f nau ia mo e me'a 'oku ui ko e *solo taxonomy* Sea. 'A ia 'oku 'i ai 'a e fo'i l volo 1, 2, 3, 4 kapau 'oku 'i he *stage 4*, kuo pau ke nau 'alu kotoa ki

ai pea ka 'ikai 'e 'i ai leva 'a e tu'unga 'e h ai 'etau f nau, a'u ki he kau fa'u sivi, a'u ki he kau faiako mei he tu'unga ko ia Sea. Na'a ku kei peh 'e au ia ko e *raw marks* ko eni 'i he taimi 'o tautolu 'Eiki Sea. Ko e kau matiketika na'e fu'u 'ilonga 'aupito, 'aupito ia. T ko 'oku i ai 'a e me'a ia 'oku ui ko e solo. Te'eki ke fehangahangai 'a e f nau ia mo e fa'ahinga polokalama ko eni Sea.

'Eiki Pal mia: Sea, ko 'eku ki'i fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Pal mia: Ko 'eku fakatonutonu pea 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na ke fai ha'o tu'utu'uni. 'Oku malanga mai 'a e tokotaha ko eni, fakamolemole 'oku malanga mai 'i he solo mo e h . Na'a ku ng ue 'i he Potung ue Ako 'i he ta'u 'e 12. Ko 'eku 'uhinga ko eni ke fakanounou. Ko e tu'utu'uni na'a ku fai na'a ku 'osi lea ki ai 'anenai. Na'e makatu'unga 'i he *information p* ko e *data* na'e fai hono fakam 'opo'opo. Ko e peh ko 'oku fu'u vave. Sea, te tau toe l l a ai. Ko e tu'utu'uni ko eni na'a mau fai mo e kau pule'ako 'i M 'asi 'i he ta'u kuo 'osi. Me'apango na'e 'ikai fai ki ai 'a e potung ue, he na'e 'osi 'i ai 'a e kau fakafepaki, toki mahino 'e fai 'a e me'a ki Sepitema 'o ngali t mui ai. K ko u kole ko e 'u me'a ko ia 'oku 'ikai tonu ke u lave ki ai he te tau toe l l a pea tau 'alu ke fekumi ke ma'u ki hono loloto. Ko e me'a 'oku malanga ki ai 'a e tokotaha ko eni, kou faka'amu mai ke ke ki'i loto lelei kae tukuange 'a e me'a ko eni te nau 'oatu 'a e tali ko ena. 'Ikai ke u loto au ke tau talanoa ki he solo he 'oku 'ikai ke mahino ki ai 'a e solo.

Lord Tu'ilakepa: Sea, na'e 'i ai ha totonu 'a e 'Eiki Pal mia ke ne ta'ofi ha totonu ha M mipa 'oku ne 'ohake ha me'a ko ha lelei ki he fonua ni. 'Oku mau pou pou atu hang ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga 13. Kapau 'oku 'i he luo, tau feinga ke tau to'o hake mei he luo. Tau pou pou ki he 'Eiki Pal mia 'i he'ene ng ue 'oku fai, 'a ia ko e taimi ko na'a ku lave ki ai, mahalo p na'e fu'u fakavavevave pea ko hono mo'oni p eni ia.

'Eiki Pal mia: Ko u kole atu mu'a Sea. Fakamolemole atu.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Pal mia: Fakamolemole atu. Tuku mai ha'aku faingam lie ke tau hoko atu ki he *issue* ki he *policy* 'oku hoko mai. Tukuange 'a e me'a ko eni he te nau 'i heni pea lava na'e kole atu ke mou me'a mai ki h pea 'ikai te ke kau he me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: ... 'oku ou kole atu Pal mia fakamolemole ko e h ko 'a e pal palema kapau te u lave atu ki he me'a ko eni he ko u lave'i 'a e me'a ko eni pea 'oku 'i ai 'emauf nau.

Sea K miti Kakato: K taki k taki. Ko e 'isi ko eni 'oku 'osi mahino ia ki he Sea. Ko e silapa kuo 'osi maau, ko e solo 'oku sai 'aupito. 'Oku 'i ai 'a e 'a'ahi ia 'a e kau 'ofisa 'oku fai ma'u p ia 'i he uike kotoa. Mahalo ko e uike kaha'u te nau toe 'a'ahi ki he ngaahi 'apiako ke toe vakai'i 'a e ngaahi me'a ko eni. Kaikehe, k ko e mahino ia ki he motu'a ni pea ko u fu'u v ofi 'aupito mo e Va'a ko eni 'oku fa'u ai 'a e Silapa mo kinautolu 'oku 'a'ahi ki he ngaahi ako 'o fakamatala'i mahino, pea kuo 'osi mahino ia ki he ngaahi 'apiako 'a e ' me'a ko eni. Kiate au ko e M 'asi e ta'u kuo 'osi fu'u taimi lahi ia, M 'asi ta'u kuo 'osi ki M 'asi ko ta'u 'e 1. K ko 'eku kole atu Hou'eiki. Mou laum lie lelei mu'a ko eni kuo nga'unu 'a e vaka 'o e akó.

'Eiki N pele 'oku toe 'i ai ha me'a 'oku ke tokanga ki ai...

<004>

Taimi 1140-1150

Lord Tu'ilakepa: Ko ia Sea. 'Oku ou ki'i tokanga p 'Eiki Sea ki he me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai fekau'aki mo ho'o mahinó 'Eiki Sea, ke mea'i lelei p 'e he Feitu'u na na'e'i ai ' fakataha na'e kau ki ai 'a e Feitu'u na kau ai mo e ngaahi fakataha 'i *Tonga High* mo e kau faiako. Pea na'e 'i ai 'a e me'ana'e 'osi 'oatu p 'e he pule ako ki he Feitu'u na fekau'aki mo e palopalema ko eni 'Eiki Sea, k 'oku ou tui 'oku ou loto p ke fakamahino atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea na'a ke me'a lelei 'i he ' fakataha ko ia 'Eiki Sea.

Tokanga ki he pa'anga na'e vahe'i ki he software Potung ue Ako

Ko e me'a ko 'oku tau tokanga ki ai koe'uh ko e ta'u kuo 'osi na'a tau vahe'i 'a e pa'anga koe'uh ke 'ai 'a e me'a 'oku ui ko e *software*, pea na'e 'i ai 'a e vahe 'e ni'ihi na'a ke me'a mai ko ha ni'ihi ko P veni mo Siasia P hiva pea 'oku 'i ai 'a e pa'anga na'a tau 'oange ki ai ko e 250,000 'Eiki Sea p ko e to e t naki ki ai ko e uakilu onomano m nimangeau 'Eiki Sea. Ko e me'a ko 'oku tau tokanga ki ai he 'oku meimei 'osi 'a e Patiseti ko eni 'Eiki Sea...

'Eiki Pal mia: 'Oku ou kole fakamolemole atu Sea kau fakatonutonu atu 'a e me'a ko eni.

Lord Tu'ilakepa: ...ko e me'a ko na'e 'eke ki he tokotaha ko eni ...

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu ...

Lord Tu'ilakepa: ...ko e h 'a e tu'unga 'oku 'i ai?

'Eiki Pal mia: 'Oku ne fehu'ia 'a e *policy* 'a e potung ue. 'Oku ou fakame'apango'ia he te tau I loa kuo 'alu eni ia ki he totongi 'a e tama ko *IT*. Sio ange te u to e lave au ki ai, pea 'oku ou kole atu tukumai ha'aku faingam lie kau lave ki ai, he 'oku ne fehu'i 'a e me'a ...

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku lava atu p 'aku eni 'Eiki Sea pea kuo u tuku atu leva ki he 'Eiki Pal mia ke ke me'a 'a e Feitu'u na. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema 'a e me'a 'oku ou 'ohake he ko e pa'anga eni 'a e tukupau 'a e fonua 'Eiki Sea 'oku vahe'i ki heni. K koe'uh ko 'eku lave'i kuo ofiofi 'a e taimi ke 'osi 'a e *contract* ko eni ...ko e fehu'i na'e 'oatu ko mei Tonga ni ki he tokotaha ko eni ko f *software* ko eni, ko e tali na'a ne 'omai ...

M teni Tapueluelu: 'Eiki Sea fakatonutonu.

'Eiki Pal mia: 'Oku tau 'alu kitautolu ko e laini eni 'oku tau hoko ki ai Sea ...

M teni Tapueluelu: 'Eiki Sea fekau 'a e 'Eiki N pele ke me'a ki lalo kae fai 'a e fakatonutonu ko e tu'utu'uni ia 'a e Sea.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki na'e 'osi me'a atu 'a e 'Eiki Sea k 'oku me'a mai 'a e Pal mia ko e taki ia 'o e Pule'anga, tau faka'apa'apa ki ai. Me'a mai Pal mia.

Fokotu'u ke p loti'i kaveinga fekau'aki mo e raw maaka

M teni Tapueluelu: 'Eiki Sea ko e kole atu p , kapau 'oku 'i ai ha fakatonutonu ko 'etau tu'utu'uni ko e me'a ia 'oku fai. Pea 'oku ou fakatonutonu 'e au 'a e 'Eiki N pele ko 'Eiki

Sea. 'Oku ou kole atu ke 'omai ha ki'i taimi ke u fakatonutonu atu k tau ki'i nounou mu'a 'Eiki Sea. Pea 'oku peh ni 'eku fakatonutonu ko e poini 'oku tu'u mai'aki 'e he t pile Hou'eiki 'Eiki Sea fu'u fakavavevave, ko e poini ko 'oku ou talaatu 'e au talu 'a e tu'u 'a e fonua ni mo e *raw marks* talamai ha taha 'i he Fale ko eni na'e sivi *standardization*, k toa 'a e kakai 'i heni, sivi *raw marks* k toa, talu 'a e tu'u 'a e fonua ni mo hono fakalele mai'aki 'a e *raw marks*, h 'a e me'a ko 'oku peh 'oku tuai.

'Oku ou tui ko e ng ue ko eni ko e fakapotopoto taha ke tuku ki he Potung ue Ako 'Eiki Sea. Pea 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea kapau 'oku tuai pea tau paloti k tau hoko atu ki he *issue* hoko. 'Oku ou fokotu'u atu ke tau p loti. Fokotu'u atu Sea.

Lord Tu'ilakepa: Hang kiate au 'oku ou vakavakai ki he ni'ihiki ko eni 'oku 'ikai ke nau fiem lie ki he malanga 'oku ou 'oatu fekau'aki mo e pa'anga 'a e fonua ni Sea.

M teni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea 'oku 'ikai ko ha malanga eni ia 'i he kaveinga ko 'o e *raw marks* mo e *standardization*, hamu 'e he tokotaha ko eni 'a e kaveinga ke 'alu 'o *personal* pea 'oku tukuange 'a e me'a ko eni 'i he 'ea 'Eiki Sea, pea 'oku ou fokotu'u atu. 'Oua te ke hanga 'o tukuange pea hanga 'e he ni'ihiki ko eni 'o *terrorize* 'etau ng ue 'i he Fale Alea. 'Oku ou fokotu'u atu ke tau p loti.

Lord Tu'ilakepa: ...(kovi e ongo)...Ko e h 'a e kaunga 'a e 'a e me'a masi'i ko koe ta'utu ma'u ho ta'utu'anga 'oua te ke kaunoa'ia 'i he taimi 'oku fai ai 'a e tipeiti.

Sea K miti Kakato: 'E Hou'eiki ...

Lord Tu'ilakepa: Ke ke ha'u 'o fai tu'utu'uni ki he Sea ke tamate'i 'a e me'a ko eni 'oku tau loto ketau talanoa'i 'a e me'a ke mo'oni mo mahino ki he fonua ni. Na'a ku malanga lelei p au Sea.

M teni Tapueluelu: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea 'a e 'Eiki N pele ko eni, 'oku 'ikai ke tu'utu'uni au ki ha taha 'i he Fale ko eni, ko e Feitu'u na Sea, sio 'oku ne tafulu'i 'e ia 'a e S tini Le'o. Ke ki'i me'a ki lalo.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia.

Sea K miti Kakato: Mo k taki me'a ki lalo.

M teni Tapueluelu: Ki'i me'a ki lalo.

Lord Tu'ilakepa: ...(kovi e ongo)...talaange ki he me'a ke tamate'i 'a e maika ke 'oua 'e to e onгона 'a e ' tipeiti he Fale ni.

M teni Tapueluelu: 'Eiki Sea sio 'oku fa'ifa'iteliha p ia hotau Fale, pea 'oku ou fokotu'u atu...

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'ikai ke sai 'ene me'a 'oku ha'u fai 'i he Fale ni.

M teni Tapueluelu: Ko 'ene ng ue 'a'ana ki he 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke ng ue ia ...

Lord Tu'ilakepa: Ko 'ene ng ue ko e ...

M teni Tapueluelu: ... (kovi e ongo)... P loti ka tau nounou, ko e ni'ihi ko eni kapau na'e 'ikai ke nau lahilahi hae 'enau naunau 'o fakamol mahalo na'e saisai 'enau ki he Potung ue Ako.

Lord Tu'ilakepa: Sio Sea ko e *personal* . He 'ikai ke u lava au 'o fakamalanga mo ha ni'ihi 'oku 'i ai 'a e ...

M teni Tapueluelu: Sea ki'i fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Ko e me'a ia 'oku ou kole atu ai ke mou me'a ki lalo.

M teni Tapueluelu: Fekau 'a e 'Eiki N pele ke me'a ki lalo ka tau nounou 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Mo k taki ka mo me'a ki lalo.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'ikai ke ke Sea fakamolemole.

Sea K miti Kakato: Ko eni na'e fai atu 'a e t silisili 'i he'etau kamata, 'ulingaholo hotau vaká, magari m lie l m kona hang 'oku toe 'i ai ha to e ki'i fakatuputupu pea'ia, tau fononga he fu'u fo'i fononga ko ia he tau fononga ko eni. 'Oku ou tui ko e ki'i me'a si'isi'i p ia 'oku 'ai ke mahino pea 'oku ou kole atu ko e ngaahi me'a ko 'oku mou 'omai ki he Fale 'omai ko e *facts*, 'oua 'e 'omai ko e fanongo talanoa, 'oua 'omai ko e *text*.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea fakamolemole atu ki he Feitu'u na.

Sea K miti Kakato: Me'a ki lalo, me'a ki lalo

Lord Tu'ilakepa: Fakamolemole atu ki he Feitu'u na, fakamolemole ... (mate maika)...

Veivosa Taka: Fai ha'o tu'utu'uni Sea, tau ki'i l l a.

M teni Tapueluelu: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea 'a e 'Eiki N pele. 'Oku ke mea'i 'Eiki Sea 'oku fa'ifa'itelihia p ia he Fale ni, ko hono 'uhingá he 'oku 'osi 'i ai 'ene ... ko 'ene 'asenitá 'a'ana ia ke fakamoveuveu p he fo'i kaveinga ko eni. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'ane mo'oni 'a'ana 'oku kumi ki ai. Lolotonga p 'ene talamai 'oku 'osi tui ki ...

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu Sea ...

M teni Tapueluelu: ... he *raw marks* Sea, hokohoko atu p 'ene talanoa 'a'ana 'i he ' me'a kehe.

Sea K miti Kakato: Mo k taki 'o me'a ki lalo.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu Sea, 'ikai ke 'i ai ha'aku 'asenita peh he Fale ni 'Eiki Sea.

M teni Tapueluelu: Ko 'ene 'asenitá Sea ke ne to'o 'a e kaveinga ko eni ke ne hanga 'o fakamoveuveu'i'aki 'a e Fale ko eni. Ko e 'uhinga ia 'oku ou fokotu'u atu ai tau p loti katau nounou. 'Oua 'e tukuange ha faingam lie ki he ni'ihi peh ni kenau hanga 'o *highjack* 'a e Fale Alea 'o Tonga 'Eiki Sea. Fokotu'u atu.

Lord Tu'ilakepa: Fo'i lea fakatu'ut maki ena 'oku ne fai ko .

M teni Tapueluelu: Taau p mo e tokotaha fakatu'ut maki hang ko ia Sea.

Lord Tu'ilakepa: Si'i Sea.

Sea K miti Kakato: Ko e me'a ia 'oku ou kole atu ke mou me'a hifo ai ki lalo.

'Eiki Pal mia: Sea fakamolemole ka u lea atu ...

Sea K miti Kakato: 'Eiki Pal mia.

'Eiki Pal mia: ...fakafofonga'i atu 'a e K pineti ko eni. 'Oku ou tui 'oku tau ma'u 'a e 'atamai lelei k toa k toa 'oku tau ma'u 'a e lava ke tau hanga 'o sivi'i mo tau hanga 'o fua tautau 'a e anga 'o e feme'a'aki. 'Oku ou ongo'i 'e au ko e laum lie 'oku fai'aki 'a e me'a ko eni 'osi makehe 'aupito 'aupito 'aupito ia mei he laini ko eni 'oku tau 'alu ai. Pea 'oku ou fokotu'u atu 'e moveuveu 'a e fonua ko eni 'i he ng ue 'a e fa'ahinga s pinga laum lie ko eni 'oku fai'aki 'a e Fale ni.

Lord Tu'ilakepa: Ka u fakatonutonu atu ...

'Eiki Pal mia: ...K taki k taki ki lalo kau 'oatu 'a e me'a ko eni.

Lord Tu'ilakepa: ...(kovi e ongo)...kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku totonu ke ne hanga 'o ... (kovi 'a e ongo)

'Eiki Pal mia: Sea 'oku ou ongo'i 'a e fanongo mai 'a e kakai ki he me'a ko eni. 'Oku ou 'oatu 'a e me'a ko eni ke ta'ofi 'a e me'a ko eni he ko e fakamoveuveu ko eni he 'ikai ke toe tuku. Ko e laum lie 'oku 'omai'aki 'e he tokotaha ko eni te u fakah totonu atu lava ketau 'ilo'i k toa.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Pal mia: 'Oua te ke fakamoveuveu, 'oku ou kole atu...

Lord Tu'ilakepa: Sea 'oku ou kole atu mu'a Sea fakamolemole ke 'ai mu'a 'eku fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele ...

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Pal mia fakamolemole atu 'oku 'ikai ke fai ha fakamoveuveu tau tipeiti he *issue* ko na'a ke me'a mai ai, pea 'oku mau 'oatu p me'a 'oku mau 'ilo'i pau 'oku hoko, pea ko e pa'anga ia 'oku vahe'i ki he'etau me'a ko eni 'Eiki Sea, ko e pa'anga 'a e kakai 'o e fonua, 'ikai ke 'i ai ha'aku fakamoveuveu 'aku.

M teni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea. Fekau ke me'a ki lalo ka u fakatonutonu atu. 'Eiki Sea ko 'etau *issue* ko 'oku lele ai ko e *raw marks* p ko e *standardization* ko 'ene mavahe p mei he *issue* ko ia kuo tau faai atu kitautolu he feitu'u kehe. Ko e 'uhingá 'oku ou fokotu'u atu ai 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu ke tau p loti 'i he kaveinga ko eni ke tuku ki he tafa'aki

kuo mahino ia ka tau hoko atu, k 'ikai ke ha'iha'i kitautolu heni 'Eiki Sea. 'Oku ou fokotu'u atu pea 'oku ou fokotu'u atu mu'a ke p loti'i 'eku fokotu'u 'Eiki Sea, m l Sea.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu Sea 'a e Fakafofonga, 'oku 'ikai ke 'i ai haku ... ko e *raw marks* eni 'oku ou 'i ai.

Sea K miti Kakato: Faka'osi mai 'Eiki N pele, faka'osi.

Lord Tu'ilakepa: Ko e ni'ihi na'e vahe ke ng ue ki he *raw marks* ko e taimi na'e fu'u fakavavevave, h p ia he meili 'oku ou ma'u 'Eiki Sea, ko e ki'i *quick fix* p na'e 'ai'aki he ta'u kuo 'osi, sio, pea 'oku tu'u he taimi ni 'oku tau tokanga ki ai, he koe'uh 'e hokohoko atu pea 'oku tau poupuu ke hoko atu 'a e vaka 'oku 'i ai 'a e *raw marks*, tuku á 'a e *standardize* ia he koe'uhí he ko e me'a ia 'oku fie ma'u 'i he 'aho ni, kae mateuteu 'a e kau faisiví, pule ako, kau faiako mo e f nau ako ki he *solo taxonomy*...

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu atu Sea.

Lord Tu'ilakepa: ... ko eni Sea.

Sea K miti Kakato: 'Oku ou kole atu mu'a ke k taki ke 'osi 'a e me'a 'a e 'Eiki N pele.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai, kapau ko e fakatonutonu te u tangutu au ki lalo ko 'etau me'a ia.

Veivosa Taka: Ko 'eku fakatonu tonu atu Sea na'e 'osi me'a mai 'a e Feitu'una kuo 'osi mahino kia koe 'a e va'a silapa 'oku nau maau, k 'oku toutou me'a mai Hou'eiki 'oku te'eki ai maau 'a e va'a silapa. Ko e fakatonutonu ia. M l Sea.

Sea K miti Kakato: 'Oku mahino ia kiate au k 'oku ou tuku atu ke mou laum lie lelei. Pea tau tuku heni 'oku mou laum lie lelei. Me'a 'Eiki N pele.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ou fakam l atu au 'Eiki Sea 'i he ma'u faingam lie, mo'oni 'aupito 'a e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga fika 4, ko e *raw marks* na'e ng ue mai'aki p ia mei mu'a, k koe'uhí ko e 'alu he taimi ni kuo tau to e liliu ke to e fakam lohi'i mai'aki 'Eiki Sea ke ng ue'aki 'a e founa, ko e founa ko eni 'oku ki'i kehekehe ia mo e founa na'e ng ue'aki. K 'oku ou kole atu fakamolemole 'ikai ke 'i ai ha fakamoveuveu 'ikai ke 'i ai ha'aku fakafo'ituitui, me'a hangatonu p 'oku ou lave atu ki ai fekau'aki pea mo e tu'unga 'oku 'i ai 'etau ako 'Eiki Sea. Pea 'oku ou tui au hoko atu 'Eiki Pal mia pea 'oku mau poupuu atu ki he Feitu'u na, fakamolemole 'oua te mou tuput maki he taimi 'oku mau lave atu ai ki ha me'a 'i he Fale ni hang na'a peh 'oku ou fa'a ...'ikai mole ke mama'o, me'a ko na'a ke me'a mai Sea 'i he kamata'anga tau ng ue fakataha. K 'oku 'i ai ha me'a 'oku ou feinga ke fakamoveuveu ke ta'ofi'aki 'a e *raw marks*, 'ikai, hoko atu, hoko atu 'a e polokalama, k ko e taimi ko na'e 'omai ai mahalo p na'e tonu ke...

<005>

Taimi: 1150-1200

Lord Tu'ilakepa : ... toki fai he taimi ni, mahalo p 'e toki fai he ta'u fo'ou, k kuo 'osi mateuteu e vaká ke tau fononga

Veivosa Taka : Sea, ki'i fakatonutonu atu, Sea.

Sea K miti Kakato : Fakatonutonu.

Veivosa Taka : Ko 'eku fakatonutonu atú, na'a ku 'osi fakatonutonu atu, kuo tau 'osi i lotu luo, pea na'e tui ki ai e toko taha ko ení. Ko eni ia 'oku kei me'a mai p ki he

Lord Tu'ilakepa : Ko 'eku fokoutua hake p 'a e motu'a ni ia.

Sea K miti Kakato : Mou k taki, k taki ange 'o me'a ki lalo. 'Eiki N pele, k taki 'o me'a ki lalo. K taki 'o me'a ki lalo. Ko 'eku fanongo 'a'aku ia ki ho'omou me'a mai, fu'u me'a tatau ai p . 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a kehe ia. Ko e fu'u me'a tatau p . Mou fakamolemole, ka ko hoku lotu ke mou fiem lie. Pea 'oku ou tui p 'oku mou laum lie lelei.

Lord Tu'ilakepa : Sea, 'oku ou fakam l atu au he ma'u taimí. Tuku 'a e me'a 'oku ou lave ki ai, he ko e me'a lelei ke tau fetokoni'aki, pea tokoni ki he 'Eiki Pal mia hono fatongia. M l Sea.

Lord Tu'iha'ateiho : Sea,

Sea K miti Kakato : Tatau ena pe ko e fakamafana p .

Lord Tu'iha'ateiho : 'Alu atu p au he Tohi Tu'utu'uni, Sea, mo e *workshop* ko na'a tau 'alu ki ai. Ko e fie ma'u foki ia ke mahino kia mautolu, mahino kia mautolu mahino ki he kakai e fonua, 'a e me'a ko eni ko 'oku hokó. Pea ko e me'a ko eni ko ki hono ta'ota'ofi pehe'i mo peh 'oku mau feinga ke fakak ki he Hou'eiki, 'ikai.

Veivosa Taka: Sea lava p ke fai ha ki'i tokoni

Lord Tu'iha'ateiho: Ko homau fatongia ia ko e *scrutinize*, pe fa'ala 'a e me'a 'oku hokó. K taki p , Hou'eiki Pule'anga, 'oku 'ikai ko ha feinga k pe ko ha me'a, ko e fatongia ia, ko e *role* ia 'oku mau va'ingá, 'i ai.

Veivosa Taka : Sea, ki'i fakatonutonu atu, Sea.

Sea K miti Kakato : Ko 'eku kole atu mu'a, k taki Hou'eiki. Ka 'oku 'i ai ha taha 'oku me'a pea tuku ke 'osi mai 'ene poiní pea ke toki fakatonutonu. 'Oku te'eki ai p ke ki'i me'a hake e tokotaha ko , mahalo ko 'ene fo'i haafe s tesi p kuo kamata e fakatonutonú ia.

Veivosa Taka : Sea, ki'i faingam lie.

Sea K miti Kakato : Me'a mai 13.

Veivosa Taka : Tapu pea mo e Sea. M l e ma'u faingam lie. Sea, ko e 'uhinga 'eku fakatonutonú, na'a ma'u hala e kakaí. He me'a ko 'oku 'omaí, kae feinga'i p ke fakatonutonu'i he taimi ko iá. Ko e 'uhinga ia 'oku fai ai e fokoutua hake.

Sea, ko 'eku tokoni atu p 'a'aku ia ki he me'a 'oku 'omai 'e he Hou'eiki. Ko e ni'ihia ko 'oku lotu koví, he 'ikai mahino ha me'a ia ki ai. Ko e me'a ia 'oku ou fakahoko atú, Sea, m l .

Lord Tu'ilakepa : Sea, ko e me'a ia ko 'oku me'a ki a'í te ne fakatupu 'a e palopalema hotau Fale ni, 'Eiki Sea. 'Ikai ke 'i ai ha taha 'e loto kovi. Ko 'etau ng ue 'oku ou lave'i Fakafongonga...

Sea K miti Kakato : Na'a ku 'osi fakahoko atu 'aneafi ko e me'a ko e fakatonutonu, pa mo e me'a ko eni ko e tokoni, 'oku ne tafutafu 'a e tuput makí 'iate kimoutolu. Mou k taki ko e ongo ua ko te ne... Me'a ni 'e ha'u a tokoni mo fehu'i 'o fakatupu kovi he fu'u Fale Alea 'o Tonga? Talitali mu'a ke 'osi mai 'a e poini 'a e tokotaha ko .

'Eiki Pal mia : Sea, na'e te'eki ai ke 'osi 'eku malangá. Taimi ko na'a ku hoko ai ki he *policy* mo e me'á, kuo tu'u e kau me'a ko ení. K 'oku ou fokotu'u atu, tukuange ke 'osi 'eku malanga 'i he *policy*. 'Osi ka u 'alu ki he Potung ue Ako, pea na'a ku hoko leva ki he *policy* ko eni 'a hotau *relationship* mo 'etau ngaahi hoa ng ue. Me'a ia na'a ku teuteu ke u hoko ki a'í.

Sea K miti Kakato : Hoko atu koe.

'Eiki Pal mia : Na'e mei 'osi e me'a ko iá, ka ko e toe fu'u l l a ko eni.

Lord Fusitu'a : Sea, ka u ki'i fie lave au ki he Na'e 'ikai ke u fie lave au ki he *raw marks* mo e *standardization*, ka koe'uhí p ko e 'ohake 'a e... ka 'oku ou fie ma'u ke fai ha ki'i lave

Sea K miti Kakato : 'Eiki N pele, k taki 'o me'a ki lalo. Pal mia, hoko atu.

Vili Hingano : 'Eiki Sea, kole atu ha ki'i faingam lie.

Sea K miti Kakato : K taki 12 'o me'a hifo ki lalo.

Vili Hingano : M l Sea.

Polis Pule'anga ki he v mo tu'apule'anga

'Eiki Pal mia : Sea, ko e v ko eni ...(kovi e ongo)...ko e me'a pelepelengesi,pea 'oku mahu'inga ke tau hanga 'o fakatokanga'i, he 'oku 'i ai 'ene piki 'o a'u ki he Fakataha Tokoní. Na'e 'i ai 'a e lea 'a e motu'a ni na'e fai 'i he *United Nation*, ko e fakataha'anga eni na'e k toa ai 'a e kau taki lalahi 'o m m ni. Ki mu'a ke u leá na'e fale'i au. 'Oua te ke lave ki he 'isi ko eni fekau'aki mo *West Papua*. Ko e fale'i ia na'e fai maí. Pea na'e 'i ai 'emau feongoongoi holo p , fanga ki'i talatalanoa mo e kau *CEO*, mo e kau Pal mia 'i he ngaahi vahefonuá, 'o mahino kiate au 'oku ha'iha'i 'e he *trade* 'a e ngaahi fonua e Pasifiki 'oku fai ki ai 'etau ... ka te u peh ko e kau tangata lalahi ia e Pasifiki. Nu'usila, 'Asitel lia, Papua Niu Kini, Fisi. Ko e me'a ko na'e mahino kiate au, 'oku mahu'inga kiate kinautolu 'a 'enau *trade* mo 'Initon sia. Ma'u 'e au e fo'i mahino ko iá. Ka na'a ku loto lahi ke u 'ai e tu'unga 'oku 'i ai 'a Tonga. 'Ikai ke 'uhinga ia 'oku tau fehu'i ki 'Initon sia. Na'a ku loto au ke u poupu ki *West Papua* 'i he' enau tangi ki he' enau tau'at iná. Lolotonga 'emau fakataha 'i he *close door meeting*, h ange a S misi mo e pepa na'a ku teuteu 'o tufaki. Pea u sio atu ki he Seá, *Peter O'Neil*, 'oku fanafana atu ki ai e tokotaha he tafa'akí. 'Oua, ta'ofi. Pea u tu'u hake he taimi ko ia 'o lea atu. Tukuange mai ha'aku faingam lie ke u.. Pea tukuange mai hoku faingam lie. Mau kakato k toa, Nu'usila mo 'Asitel lia, kau Pal miá, ka na'a ku fakahoha'a ai. Sai te mou peh maí, maumau e *diplomatic relation* 'a Tonga ni mo muli ... 'I he ta'u ni, na'e fakaafe'i au ki he fakataha ne fai ki Lonitoni, ke mau fa'ufa'u ha polokalama, ke 'ave ki he fakataha ko eni 'oku

hoko 'a e *UN*, fekau'aki mo e keisi ko eni 'a *West Papua*. Na'a ku 'i ai. Pea ko e fakataha ko ia na'e 'i ai 'a e *leader* ko eni *Opposition* 'a e Fale Alea 'o Pilit nia. 'I ai mo e toko taha mei he *House of Lord*, pea na'a mau fakamo'oni.

'Oku mahino p kiate au 'a e .. Ko e me'a ko na'e mahino kiate au, Hou'eiki, 'e mahu'inga ange kiate au 'a e tafa'aki fakam lale ko *issue* ko eni. Ko e me'a ko 'oku mahino kiate au, 'a 'etau kaung 'api ko , 'oku nau mahu'inga'ia ange kinautolu 'i he *trade*. Hanga 'e he *trade* 'o kalusefai 'a 'etau ngaahi v fakam lale, pe ko e v fakakaung 'api pea mo *West Papua*.

Ko ia, 'e Hou'eiki, mole ke mama'o ha'aku feinga ke maumau'i hotau v fakatipilom tika. Ko e 'uhinga na'a ku loto ai ke u poupou ko eni, ko e 'uhinga fakamolale. 'UHINGA faka-folofola, 'ikai ko ha 'uhinga faka-*trade* ia. Pea kuo 'osi mahino p ki m m ni, pea 'oku mahino p ia ki he 'Ene 'Afió 'a e 'uhinga na'a ku 'alu ai.

Ko ia, Hou'eiki, kapau 'oku 'i ai ha ni'ihii 'oku nau fakakaukau, 'o peh 'oku ou fakafepaki'i e *policy* 'a e Pule'angá. Hala, hala ke fai ha fakafepaki e taha. Na'a tau 'o fakalotu'i a Papua Niukini, ko Solomone, kau ai mo Fisi. Ko e fo'i tu'unga ko ia 'o Tonga ni, fo'i tu'unga ko ia, 'oku totonu ke tau tauhi ia. 'Ai ke ma'olunga ange 'a 'etau ongo'i fakakaung 'api, mo hotau k inga ko eni, 'i he *trade*. Ko 'eku lea ko eni, mou k taki fakamolemole, kuo 'osi tali 'e Ban Ki-moon, ke kau a *West Papua* 'i he fakataha ko eni 'a e me'a. Na'e 'ikai ke kau ia he fakataha ko eni kuo 'osi. Na'e to'o ia mei he 'asenita. Kuo ne tali ke fakataha 'a *West Papua* 'i he fakataha ko eni na'e hoko 'a *UN*. Pea 'oku ou peh , 'oku totonu ke tau fiefia ai. Na'e kau a Tonga ni, pea ko e fonua polinisia p eni ne 'alu 'o poupou ki he me'a ko ia. Na'e 'ikai ke u 'alu au ia ki ai, ke u 'alu 'o 'eke'i 'a 'Initon sia. Hou'eiki, ko e samaletani lelei, na'e 'ikai ke 'alu ia 'o kumi p ko hai na'a ne t e tangata kafó. 'E mole hono taimi 'ona ia ke 'alu 'o kumi pe ko hai na'a ne t . Na'e 'alu p ia ko 'ene 'ofa, langa hono fat 'i he 'ofa ki hono kaung fonongá. Na'e 'ikai ke u 'alu au ia ki ai ke u 'alu 'o kumi p ko hai na'a ne hanga 'o t . Na'a ku 'alu au ia ki ai ko 'eku ongo'i 'a e tu'unga 'o Tonga ni.

Sea K miti Kakato : M l 'Eiki Pal mia, tau toki hoko atu 'anai. K taki Hou'eiki 'o tui homou kote, teuteu ke tau Fale Alea, ka 'oku ou kole atu. Ko e folau tahí, 'oku 'i ai hono lea ofi ki he fonuá, ko e hou fonua. Tau ofi ki he taulanga. Tau liliu 'o **Fale Alea**.

(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai 'Eiki Sea Fale Alea ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki tau toloi ki he ki he 2 'anai

(Na'e m l l heni 'a e Fale)

<006>

Taimi: 1400-1410

Satini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

Tokanga ke fakapotopoto feme'a'aki he Fale Alea

'Eiki Sea: Tapu p mo e 'afio 'a e 'Otua Mafimafi 'i hotau lotolotonga, kole p Hou'eiki h fanga atu p he ngaahi fakatapu kotoa p kuo 'osi aofaki. Ko e kole atu p kia kimoutolu, koe'uh ko e ngaahi feme'a'aki hotau Falé, koe'uh ke tau nofo p he kaveinga 'oku tau fai ki

ai 'a e feme'a'akí, koe'uh p ko e Patiseti. Kole atu p ke fakamama'o p mei he ngaahi me'a faka-tautahá, he ko e mahinó ko 'etau 'alu p ki aí, kuo tau 'i he tu'unga kehe leva 'a e Fale Alea. Mou manatu Hou'eiki, tau tauhi 'a e molumalu hotau Falé, koe'uh 'oku fanongo mai 'a e fonuá ki he ngaahi feme'a'aki 'oku fai. Pea ko ia mou fakapotopoto ho'omou ngaahi t langa 'oku faí, ke tau nofo p ke tau feinga'i 'etau Patisetí, ke fei mo paasi. Pea 'e tukuatu p ki he Sea 'o e K miti Kakató, ke ne faka'uli hotau vaka. 'Eiki N pele.

Lord Tu'i' fitu: Fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi Sea, he fakalaum lie lelei 'a e Feitu'u na, peh ki he 'Eiki Pal mia 'o Tonga kae 'uma' 'a e Hou'eiki ho Fale. Fakamolemole p he vaivai 'a e motu'a ni, ke lava mai 'aneuhu ki he fai tu'utu'uni 'a e Feitu'u na ho Fale. 'Oku ou fakamolemole atu h fanga atu he tokotaha kaiha'a 'akaú, na'a peh kuo u pole'i 'a e tu'utu'uni 'a e Feitu'u na. Kole atu p mu'a ke laum lie lelei 'a e Feitu'u na 'a e fokotu'u na'e fai 'aneuhu ki he folau ki Fisi. Ko e 'uhingá ko e si'i motu'a ni 'oku mo'ua p he fanga ki'i.. Ko e ki'i 'efi'efi p 'o e mo'ua faka-ngoto'umu p 'i he uike kaha'u. Ko e kole atu p mu'a na'a ke laum lie lelei mo e Hou'eiki 'o e Falé, ke fili haku fetongi. 'Oku 'ikai ke peh 'oku ou talangata'a ki he Feitu'u na Sea. Ko ia p 'a e ki'i fakahoha'a m l .

'Eiki Sea: M l . Tuku p ke fai ha ng ue ki ai. Ka ko ia Hou'eiki, ko u kole atu ke tau liliu 'o **K miti Kakato** kae hoko atu 'etau ng ue m l .

(Liliu 'o K miti Kakato me'a mai leva 'a e Sea 'o e K miti Kakato – Penisimani 'Epenisa Fifita ki hono me'a'anga)

Sea K miti Kakato: Tapu mo e 'Eiki Minisit , tapu mo e 'Eiki Pal mia 'o e Pule'anga Tonga, tapu ki he Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti, tapu ki he Hou'eiki N pele Fakafofonga 'o e kau N pele 'o e fonua, tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, peh 'a e fakatapu ki he Kalake Pulé kae 'uma' 'a e kau ng ue. Hou'eiki m l ho'omou laum lie lelei, pea 'oku ou 'amanaki p kuo mou me'a mai mo e ivi 'oku lahi, koe'uh ke fakakakato 'a hotau fatongia. Pea 'oku ou fakam l atu 'i he lava lelei 'a 'etau feme'a'aki 'i he houa 'aneuhú, k 'oku ou fakamanatu atu p mu'a, mo'oni p 'oku 'i ai 'etau Tohi Tu'utu'uni, ke tokoni pea mo e fakatonutonu k 'oku mahu'inga ma'u p ke tau ng ue'aki 'a e fakakaukau lelei, mo e fakakaukau fakapotopotó. Ko ia 'oku ou 'amanaki ko 'etau hoko atu ko ení, tau ng ue'aki 'a 'etau fakapotopoto tahá, pea mo e tauhi ai p hang ko e me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'a e molumalu 'o e Fale. K ou tukuatu ki he Pal miá ke faka'osi 'ene me'á 'o kapau 'e 'i ai ha me'a 'oku toe kei toe, pea ka lava ia te u tuku ia ki he N pele Fika l 'o Vava'u. 'Eiki Pal mia.

Kei tauhi p Pule'angá 'ene v fakatipilometika mo muli

'Eiki Pal mia: Fakam l atu Sea. Fakatapu atu ki he Feitu'u na kae 'uma' 'a e toenga 'o e Hou'eikí, mahalo ko e fakahoha'a na'a ku hoko ki ai 'anenaí, pea tau m tuku he *lunch*, ko e *policy* ko ia 'a e Pule'anga fekau'aki mo hotau v fakatipilom tika mo tu'apule'angá, pea na'a ku 'osi 'oatu 'a e kongá lahi. Mahalo ko e me'a p ia 'oku toe kiate aú, ke u toe fakamanatu p kia kimoutolu hou'eiki, 'oku kei tauhi p 'e he Pule'anga ni 'a hotau v faka-tipilom tika pea mo e ngaahi fonua. K 'i he taimi tatau, ko Tonga is a *sovereign state*. 'Oku mahu'inga ke fakapapau'i 'e Tonga ni hotau tu'unga, ta'etoe fehu'ia pea ta'etoe tu'utu'uni'i kitautolu 'e ha Pule'anga mei tu'a.

Ko e me'a na'a ku lave ki ai 'anenaí, pea 'oku ou loto p ke u toe fakamamafa'i. Ko e ngaahi v faka-tipilom tika 'o e ngaahi fonuá kau ai 'a Tonga ní 'a e ngaahi fonuá, pea mo honau ngaahi hoa ng ué, 'oku t 'a e fakamamafá ki he *trade*. Ko Tonga ni 'oku 'i ai p mo e me'a peh ki he *trade* ka 'oku t naki atu e Tonga ni 'a e ngaahi me'a 'oku fekau'aki faka-molale, ko

hotau tu'unga pea mo 'etau tauhi hotau v pea mo hotau ngaahi fonua tautautefito ki hotau ngaahi fonua kaung 'api 'oku t naki atu 'e he motu'a ni 'a e 'uhinga ko ia. Neongo 'a 'ene mahu'inga 'a e *trade* k 'oku mahu'inga 'aupito ke tau tokanga ki hotau k inga 'i he Pasifiki, 'oku tau k inga mo kinautolu 'i he Pasifiki. Ka ne u 'osi lave 'anenai ki hotau k inga ko ia. Mo u hanga 'o fakatokanga'i ange ko e tokoni ko eni 'a Papua Niukini, ko e 'uhinga m lohi na'a nau tokoni mai ai' koe'uh ko e tokoni 'a e kau misinale Tonga ki Papua Niukini 'i he kuohili. 'Oku lolotonga 'i ai 'a e hako 'o e kau misinale Tonga. Ko e pulopula ia na'a nau hanga 'o tuku ai, pea 'oku nau hoko ko e kakai falala'anga. Ko e taha ia 'a e 'uhinga ko 'oku tokoni mai ai 'a e fonua' kia kitautolu, pea nau 'osi 'ai mahino mai p ki he motu'a ni, pea taimi na'a nau.. Ko ia ai 'a e mahu'inga 'a 'etau tafa'aki fakamolale p ko e tafa'aki fetoka'i'aki faka-e-'ofa faka-e-tangata 'oku nofo ai 'a Tonga ni pea te tau kei nofo ai. 'Oku ou fokotu'u atu tau nofo mo e kaveinga ko ia, ke tau tokanga ki hotau v mo e fanga ki'i fonua he Pasifiki. 'Oku 'ikai ke ngata p 'i he'etau fekau'aki faka-fekatau'aki, ka ko hotau v fakamolale p ko e fetokoni'aki 'o kapau 'e 'i ai ha palopalema kuo hoko ki ha taha he ngaahi fonua he Pasifiki, hang ko *West Papua*.

Tokanga ke tauhi 'a e v feng ue'aki mo e ngaahi fonua Pasifiki

Ko e toko 5 kilu eni kuo mate, he me'a ko eni, te mou ma'u p ia mei he *internet*, pea 'oku 'asi ai p pea mo e ' fakat t he ta'u 'e 20 ko eni kuo 'osi 'a e si'i k inga ko eni. Lolotonga 'emau 'i Pilitania, lolotonga fai 'emau fakataha, kuo puke 'e he kau s tia 'o *Indonesia* 'a e fo'i kulupu na'a nau nofo p 'i *West Papua* 'o hang ha'anau fakatahataha 'o fanongo ki he fakataha ko ia na'e fai 'i Pilit nia. 'Aho tatau, tu'uta 'a e fo'i kongakau *Indonesia* mei Fisi, 'oku ma'u p 'a e ongoongo ko ia, pea nau fakakaukau ko e h 'a e me'a ko eni 'oku fai 'e Painimarama 'i he hang nai ha fakamanamana, kae kehe ko e poini kehe ia. Mahalo 'oku ou 'oatu 'a e tafa'aki fakatipilom tika ko eni 'a Tonga ni pea mo e ngaahi fonua, kei faka'apa'apa'i p 'e Tonga ni 'a hotau tu'ungá, tauhi hotau ngaahi v , k 'oku t naki atu 'e Tonga ni 'a hotau v 'o fekau'aki pea mo e ngaahi me'a, fekau'aki pea mo e tau'at ina pea mo e totonu 'a e kakai 'o e fonua 'o e Pasifiki.

Fakamahino Pule'anga kei fai pe Sipoti 2019

Ko 'ene lava ia 'a e tafa'aki hono uá 'a e ki'i me'a ko ia fekau'aki mo e sipoti. 'Oku ou tui ko e taha eni ha *issue* 'oku tokanga lahi ki ai 'a e kakai 'o e fonua. 'Oku ou fie fakamahino p heni 'oku lava 'a e sipoti. Pea hang ko ia 'oku toutou 'oatu kiate kimoutolu 'e he kakai 'o e fonua, 'a e tokoni ko eni 'a Papua Nikini, na'a nau toki foki atu mei Tonga ni, ke fakapapau'i pea na'a ma talanoa mo S misi ko ia na'e 'alu 'o fakafofonga'i 'a e motu'a ni, ki he fakataha ko ia na'e fai 'i Papua Niukini. Na'a na talanoa mo *Peter O'Neil* ko *Peter O'Neil* ko e Pal mia ia...

<008>

Taimi: 1410-1420

'Eiki Pal mia: Na'e fakapapau'i ai p ke hoko 'a e tokoni. K inga, 'e Hou'eiki Fale Alea, ko e tokoni ko eni 'oku nau, 'ikai ngata 'enau tokoni ki hono langa e *stadium* ka ko 'enau ha'u ko ki Tonga ni 'oku nau toe totongi p 'e kinautolu. Ko e tu'o ua eni 'enau mai mo 'enau totongi. Nau toe totongi p mo 'enau nofo. Pea te nau toe 'ave mo e kakai mei Tonga ni ke *train* ki hono ng ue'aki 'a e ' *high performance facilities* ko 'e 'omai. Mou faka'uta ange ki ha fu'u 'ofa peh 'oku fai 'e he k inga ko eni. Ko ia 'oku ou fie lave ki he tafa'aki ko ia 'a e

mahu'inga 'o e ng ue na'e fai 'e he kau misinale Tonga he kuohili, 'oku kei tuku'au mai 'o a'u mai ki he 'aho ni. Pea 'oku ou fokotu'u atu tau poupu'u i mu'a 'a e *policy* ko eni 'a e Pule'anga, tau t naki atu 'a e ngaahi, ngaahi *issue* 'oku tau ui p ko e *issue* fakam lale, ko e me'a eni fekau'aki pea mo e, ko e me'a fakafolofola eni, 'a 'oku ou lave ki ai. Ko ia 'oku ou, mahalo kuo mahino e tafa'aki ko ia pea ko e sipoti 'e lava 'etau sipoti. Neongo 'oku 'i ai 'a e ki'i t kehekehe he taimi ni ko e me'a ia 'a e Pule'anga pea mo e tafa'aki ko eni 'a e OC Pea mo e CEO ko 'a e va'a ko ia *organizing committee* 'oku nau tokanga'i pea 'oku mau fakakaukau tuku p mu'a ke hoko atu 'a e feinga ko ke lava 'o solova 'a e faikehekehe ko ia pea ko e sipoti, kuo pau ke fai.

Na'e toki foki ni atu 'a *Papua New Guinea* kuo nau 'osi tuku'i mai 'e nautolu 'a e fo'i, 'enau fo'i palani. 'Osi mape'i. Foki atu mo Siaina, 'ikai 'oku toki 'osi 'apongipongi, toki foki 'apongipongi. Nau 'osi 'omai mo 'enau palani ki he fale ko eni 'oku nau teuteu ke langa mo e mala'e fakam lohisino mo e ' *facilities* kehe. Pea 'oku nau 'osi *confirm* mai, 'oua te tau hoha'a ki he taimi, mahalo p 'oku tau hoha'a ki he taimi 'oku te'eki ke tau sio kuo 'i ai ha me'a ... Ka 'oku nau 'osi *confirm* 'e lava k toa 'o fai e ' langa ko ia ki mu'a 'i he fai e sipoti.

Ko e, 'a ia ko e meimei ko e *stadium* ko e langa lahi taha ia ki he 'etau mala'e Teufaiva ki he *standard* ko eni 'oku malava ke fai mai ai 'a e ' tau fakavaha'apule'anga pea mo e *facilities* ko ia, 'osi maau mo ia. Ko e *swimming pool* pea mo e teka pulu mo e volipolo 'oku nau toe *fund* mo e me'a ko ia, nau toki talanoa ni mo e 'Amipasitua pea u foki mai ko eni 'oku ne talamai, lahi mama'o 'a e silini ia 'oku fie ma'u 'i he 33 ko na'e 'omai. Ko e palani ko 'oku nau foki mo ia 'oku fu'u lahi ange ia. Ka 'oku ne, ko e anga p 'eku ongo'i 'ene *confirm* mai kiate au sai p ia tuku ia, me'a ia 'a'ana pea mo Siaina ke nau hanga 'o fakakaukau'i e tafa'aki ko , 'a e lahi ko e pa'anga 'ova mei he 33 miliona ne nau 'osi *commit* ke, 'a ia ko e tafa'aki ia 'a e sipoti 'oku ou fakafongia'i atu p 'a e Kapineti, Tokoni Pal mia mo e Kapineti 'oku faka'ofa'ofa e me'a kotoa. 'Osi 'i ai p 'etau fo'i timi tekinala, kuo 'osi fili ke nau, 'a ia ko e *facilities committee* ia, ke nau hanga 'o fakahoko e ng ue, ha'u mo e kau *Papua New Guinea* 'enau *technicians*, tokoni mai. Pea ko 'enau taumu'a, fakasi'isi'i 'a e fakamole, 'uhinga ia 'oku mau atu ai ko 'emau loto ke fakasi'isi'i e fakamole ke, ko e 'uhinga ko e tu'unga fakapa'anga ko eni 'oku 'i ai 'a e fonua. Ko 'ene lava ia e me'a ko eni ki he sipoti.

Tali Pal mia ki he fe'amokaki e Patiseti

Pea ko e ki'i me'a faka'osi p ko e ... Na'e 'i ai 'a e lave ki he fe'amokaki, 'i he faka'osi p 'eku lave ki he me'a ko ia ko e fe'amokaki foki ko e, ko e talu 'ene tafe mai 'a'ana mei he taimi p ko na'a tau h atu ai 'o kamata ke fokotu'u e t naki e pa'anga, *revenue* mo e me'a. Pea 'i he taimi ko 'oku fakafehoanaki ai 'o 'etau *export* mo e *import* pea mahino mai 'a e fe'amokaki. 'A ia ko e fe'amokaki 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou. Me'a motu'a 'aupito 'aupito p ia. Ko 'etau fatongia p ke tau hanga 'o feinga'i ke fakasi'isi'i 'a e fe'amokaki. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi me'a mahu'inga 'oku ou lave ki ai he fe'amokaki. Ko e, ko 'etau talanoa ki he fe'amokaki 'oku tau talanoa ki he ngaahi *issue* fekau'aki 'oku loloto 'aupito 'aupito. Ko e, 'oku 'i ai 'a e fo'i lau faka'ekon mika 'oku fakam mani lahi pea 'oku tali ko e lahi ange 'a e fie ma'u ko e fakangatangata 'a hotau ivi kae lahi ange 'a 'etau fie ma'u. 'A ia ko e *limited resources verses unlimited wants*. Ko e fo'i natula fakaetangata ia, 'a e lahi ma'u p 'etau fie ma'u he me'a 'oku tau lava 'o fakatupu ... Ko 'etau talanoa ki he fe'amokaki te tau 'alu tautolu 'o takai ki he fu'u loto sosaieti pea te tau 'ilo ai 'a e tali ki he me'a ko eni. 'Eke'i hifo ka tautolu ... Ko e me'a ko 'oku tau hanga 'o *consume*, ko e me'a ko 'oku tau hanga 'o fie ma'u, 'i he ngaahi tapa kehekehe, 'oku lahi mama'o ange 'a 'etau fie ma'u 'i he me'a 'oku tau malava fakafaituitui 'o fakatupu. Ko e kamata'anga totonu ia. Tau 'eke ang p ko e toko fiha 'i Tonga

ni 'oku 'ikai ke nau fai 'e nautolu ha me'a. Ka ko e tokotaha kotoa p 'oku pau ke kai, kuo pau ke inu, kuo pau ke vala, pea kapau 'oku toe ifi, pea inu, ko 'ene fie ma'u ia. Ka ko e fo'i fahu'i ...

Lord Nuku: Sea ... K taki p mu'a Sea ko 'eku ki'i kole p 'a'aku ia ki he 'Eiki Pal mia, ko 'eku fakatonutonu p ki ai he'ene me'a mai ko eni 'i he fe'amokaki ... Ko e fakatonutonu 'Eiki Sea 'oku hang ko 'ene me'a ko 'o peh ko e fe'amokaki ko e tokotaha kotoa he fonua ni 'oku pau ke kai. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha kaunga 'a e Pule'anga ki he kai 'a e ... ki he ngaahi fakamole fakafo'ituitui 'a e kakai. Ko e fe'amokaki 'oku makatu'unga ia 'i he silini 'oku t naki 'e he Pule'anga pea mo e fuafatongia 'a e Pule'anga. Ko e konga ko ki he peh 'oku mohe 'a hai ha feitu'u, pea ' hake (tapu mo ia) 'o fai e kai, 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane kaunga 'a'ana ia ki he fe'amokaki 'a e fakamole mo e t naki ko 'a e Pule'anga Sea. Ko 'eku fakatonutonu p ki ai ke 'uh ke fakafokifoki mai p 'a 'ene me'a ki he, ki he'etau patiseti.

M teni Tapueluelu: Sea ka u ki'i fakatonutonu mu'a 'a e fakatonutonu ko Sea. Sea ko e fakatonutonu he taki hala ...

Lord Nuku: Ko 'eku fakatonutonu ia Sea.

M teni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea k taki.

Lord Nuku: Ko 'eku fakatonutonu p ki ai 'Eiki Sea.

M teni Tapueluelu: M l . Ko 'eku fakatonutonu 'oku pehe ni 'Eiki Sea, ko e peh ko 'oku 'ikai ke 'i ai ha kaunga 'a e kakai ki he fe'amokaki ko 'a e Pule'anga 'oku 'i ai 'ene kaunga pea 'oku pehe ni ia 'Eiki Sea. Ko e peesi ko 'a e Pule'anga 'oku 'i ai mo e peesi 'a e kakai 'i 'api. Ko 'enau fekaunga'aki eni. Ko 'ene fao'i p 'e he Pule'anga 'a e peesi faka-Pule'anga, mingi 'a 'api. Ko e 'uhinga he 'oku totongi tukuhau 'a e kakai.

Lord Nuku: 'Eiki Sea.

M teni Tapueluelu: Kuo pau ke 'i ai e u sia he kakai Sea. Mahalo kapau 'oku ... Ko e fokotu'u atu ia ...

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e ...

M teni Tapueluelu: 'Oku 'i ai, 'oku 'i ai 'ena fekau'aki ...

Lord Nuku: Ko 'eku fakamo'oni ia Sea.

M teni Tapueluelu: Fakatonutonu ...

Lord Nuku: Ko e *deficit* 'a e Pule'anga pea fakamole faka ... peh 'oku 'i ai e motu'a 'oku tokotokoto, 'oku 'i ai 'ene kaunga ki he fakamole 'a e Pule'anga pea mo e me'a t naki. Pea ko e 'uhinga 'oku 'uhinga ai 'eku fakatonutonu ...

Sea K miti Kakato: M l N pele 'oku 'osi mahino ki he Sea ...

Lord Nuku: Ko e h 'a e me'a ko , ko e h ho'o tu'utu'uni ...

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: ‘Oku ou lave’i p ‘oku lotu p ke fanongo mai e kakai ‘o e fonua.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Nuku: Ko e ng ue ko ‘oku tau fai heni, ko e ng ue ma’a e kakai ka ‘oku ‘ikai ko e kakai ‘oku nau hanga ... ‘o hang ko ‘ene me’a Sea. Ko e fakatonutonu p ia Sea.

Sea K miti Kakato: ‘Osi mahino ho’o fakatonutonu ki he ...

’Eiki Pal mia: ‘A ia ko e *issue* eni ia ‘oku loloto ‘e fu’u fie ma’u taimi ka te u ‘oatu e fakanounou. Ko e s saieti kotoa p ‘oku fa’u ‘aki ‘a e ngaahi fo’i sino fakataautaha, faka-*individual*. Pea ‘e t t naki ‘a e me’a ‘oku *produce* ‘e he fo’i sino fakafo’ituitui ‘o t t naki ‘o hoko ko e fu’u me’a lahi ‘one ‘ata mai ‘aki ‘a e fe’amokaki. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou lave ki ai he ‘oku fie ma’u ke ng ue e tokotaha kotoa ko e ‘uhinga ke hoa e me’a ‘oku tau *demand* tau fie ma’u mo e me’a ko ‘oku tau lava ‘o *produce*. Ko e, Sea ‘oku ou ...

Lord Tu’i’ fitu: Sea ki’i fakatonutonu atu e Pal mia.

’Eiki Pal mia: Kole atu ko e *issue* eni ia faka’ekon mika eni ...

Sea K miti Kakato: Te ke tali e fakatonutonu ko eni ‘a e ‘Eiki N pele Fika 1 ‘o Vava’u?

Lord Tu’i’ fitu: Ko e Konisit tone ‘a e fonua ni ‘oku tau’at ina p ha tokotaha ki ha’ane tau’at ina he ‘ikai ng ue fakatamaio’eiki ki ha taha. Sea ‘oua ‘e ‘omai e ngaahi sio faka-*communist* p ko e *socialist* ke ne hanga ‘o tanumia ‘a e fu’u senituli ‘e taha ko eni meimei ua ‘i he’etau tu’u fakaholo ‘i he tau’at ina he 1862. Tau’at ina, ‘oku ‘ikai ke ng ue fakatamaio’eiki ha taha ki ha taha. Ko e m keti ko ia ‘oku ne hanga ‘o fakavale’i e m mani ko eni. Tau kei fetohoaki holo kitautolu ‘i he fie ma’u p fakafo’ituitui ‘a e m lohi, ‘ikai toe fehu’ia he vaivai. Ko ia Sea m l .

’Eiki Pal mia: Sea ...

Sea K miti Kakato: ‘Eiki N pele kuo mahino ho fakatonutonu.

’Eiki Pal mia: Fakam l atu ‘Eiki N pele, ‘oku ‘ikai te u hanga au ia ‘o to’o ha tau’at ina ‘a ha taha. Tau’at ina p e kakai. ‘Oku ou lea au ki he me’a ko eni ko e me’a ko ‘oku te hanga ‘o ng ue’aki ko e peh ‘oku te kai (Tapu mo Hou’eki) p ‘oku te vala p ‘oku me’a, ‘e t t naki e ngaahi fakafo’ituitui ko ia ‘o ‘asi mai ia ‘i he fe’amokaki fakatokolahi. Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku lea ki he me’a ko ia ...

Lord Fusitu’a: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu p ki he ‘Eiki Pal mia.

Sea K miti Kakato: Te ke tali e fakatonutonu?

Lord Fusitu’a: ‘Oku ‘ikai ke tali e fakatonutonu ‘Eiki Sea fakatatau ki he’etau tu’utu’uni, ko e fakatonutonu p me’a ki lalo. M l Sea. Ko e toe fakaongo atu p ‘a e me’a ‘a e ‘Eiki N pele mei ‘Eua. Ko e fe’amokaki ‘i he sekitoa faka-Pule’anga p ko e sekitoa ... Ka ‘oku mea’i lelei p ‘e he kau Minisit kapau te nau ki’i fale’i e *formula* ki he ‘Eiki Pal mia ke ne mea’i. Ko e *Government Expenditure* pea mo e *Government Revenue*. ‘Oku ‘osi, ko e fo’i *formula* p ia, ko e fe’amokaki ...

Taimi: 1420–1430

Lord Fusitu'a: ... 'oku lahi ange fakamole p ko e pa'anga h mai, ko e fo'i me'a p ia, ke 'oua 'e taumu'a e fakafo'ituitui mo e ' hake mo e ma'u me'atokoni mo e h fua. Ko e h e tu'unga e polis 'a e Pule'anga fekau'aki mo e fe'amokaki ko ia. Ko e me'a ia na'e faka'eke'eke motu'a ni 'aneafi, ko e me'a ia na'e faka'eke'eke he Falé ke 'ai mu'a e me'a ko ia.

'Eiki Pal mia: Sea.

Sea K miti Kakato: Hoko atu Pal mia.

'Eiki Pal mia: Ko e 'ave p ha taha ki Falemahaki 'o faito'o, 'e to'o ia mei he tukuhau fakalukufua 'a e fonua. Kuo pau ke to'o, p na'a te ng ue'i p ta'engaue'i ka 'oku pau ke to'o. 'A ia ko e fo'i fakakaukau 'a e fo'i tokotaha, p ko e *decision making* 'a e fo'i *individual*, kuo pau ke ne uesia k toa e kakai e fonua. 'Oku peh ni e anga ko sosaieí. Ko 'eku lomi'i p p toni ko kuo nga'uta k toa hono toé. Sea 'oku ou talanoa atu au he me'a loloto 'aupito..

Lord Fusitu'a: Kau ai p mo e 'ave faka-falemahaki e Feitu'u na 'Eiki Sea.

'Eiki Pal mia: Ko e me'a ko ení, Sea, fakamolemole. Ko u lea atu eni he tafa'aki 'a e Pule'anga. Ko e fe'amokakí, ko hono fakalea totonú, ko e 'ikai ke lava 'e hotau ivi fakatupu koloa, ke ne feau 'a 'etau fie ma'ú. 'Alu e fie ma'ú 'o nofo he funga falé, nofo hake hotau iví heni. 'E hoko ai e fe'amokakí. Ko e 'uhinga ia 'oku hanga ai 'e he Pule'anga ko ení 'o feinga'i ke ng ue tokotaha kotoa, ng ue tokotaha kotoa ke 'i ai ha'ane me'a te nau lukuluku ka tau lava 'o fai e me'a ko ení. Pea ko u fokotu'u atu 'a e me'a ko ení. 'E ha'u e kakai kehe 'o ma'u e ' tapuakí, kakai 'oku nau tafi pupuha, nau tafi pupuha pea nau mohe pea nau ' hengihengi 'o fai e ng ue. Na'a ku 'eke eni ki he taha e kau Minisit , hanga 'o fakap seti mai 'a e ivi ng ue ho'o kau ng ue. Ko e h honau taimi mo honau ivi 'oku fakamoleki ki he fo'i ng ue. Ko e tali, p seti 'e 18, p seti p 'e 18 'o e ivi fakalukufua 'o e potung ue 'oku foaki ke fai'aki e ng ue. Hou'eiki, 'e lava 'o langa e fonua ko ení 'aki e p seti 'e 18 p ko e p seti 'e 20, ko u fokotu'u atu, ko e faka'ofa ko tautolu . Ko e Siaina, p seti 'e 80, p seti 'e 80 'a e taimi e Siaina, anga f f ke lava 'e he p seti 'e 20 'o lakasi e p seti 'e 80. 'Oku ou lea ki he fe'amokakí Hou'eiki ko e *issue* lahi eni e me'a ko e fe'amokaki. Kapau te tau fakakaukau e kakai ko eni 'oku takatakamilo 'i kolo. 'Oku 'ikai ko 'eku 'uhinga eni ke tuku 'enau tau'at ina, ka 'oku nau takatakamilo holo 'i Tonga 'o kole, penipeni.

Sea K miti Kakato: Ko e fehu'i Pal mia.

Lord Tu'i' fitu: Fakamolemole p Pal mia. Ko e ki'i fo'i fehu'i, vave 'aupito p . Ko e h ho'o polis ke solova'aki e palopalema 'oku ke me'a ki aí, he ko e taki koe Pule'anga. M l .

'Eiki Pal mia: (mate maika he ngaahi sekoni)...P ko e h e me'a na'e k ai 'a Fisí, pea ko e tali eni 'a Rabuka, *there is no other way*. 'Ikai ko ha Pule'anga faka-*military* eni ke fakam lohi'i e tau'at ina 'a e kakaí. Ka 'oku mahu'inga ke t loloto ki he 'atamai mo e loto 'o e kakai Tonga, ko e fonua ko ení kuo pau ke tau ng ue m lohi. Ma'u e m he kakava. Pea 'oku lea ki he me'a ko ení, 'oku ou ongo'i lahi. Na'e 'i ai, ko e langa e fu'u fale ko , na'e 'i ai e kau Tonga na'e 'ave ki ai ke nau 'o leipa. Te'eki ke lava ha m hina 'e 2, 'osi k toa kitu'a. Ko e

fakah tonu mai eni kia au, h e 'uhinga. Fu'u fo'i e kakai Tonga he fu'u ng ue ko eni 'oku fai ko , fo'i nautolu. Pea 'oku 'omai leva e kakai ia mei Filipaini mahalo p ko f , ke nau mai 'o fai 'etau ng ue. Hou'eiki, ko e anga 'etau tau'ataina. 'Ikai ke u hanga 'e au 'o fehu'ia e tau'ataina. Ka te tau iku 'o nofo k toa 'i tahi mo e anó kae mai e kakai ng ue 'o ng ue'i 'a Nuku'alofa ni. Kapau ne mou sio he hala tahí, hang tofu p ko 'etau lakalaká. Nau omi nautolu 'o 'otu mu'a pea nau toe v henga pea nau toe fakapotu ka te tau teka tautolu 'o 'otu mui.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Tu'i' fitu: Ko 'eku fakatonutonú Sea, 'i he me'a 'a e 'Eiki Pal mia, te tau 'osi ki tahi 'o nofo ai. 'Oku 'i ai 'a e Lao 'o e fonua ni, ko e *Land Tenure*. Pea na'e kamata ho'o fa'a me'a he ngaahi ta'u kimu'a. Kae liuaki 'a Tupou 1 mei Sen , na'a ne vahevahe hono kekeleke ke 'oua 'e tukuhausia ha Tonga 'i he nofo 'a e Tonga. Kapau kuo fakata'e'aonga'i tapu mo e Feitu'u na ko e anga p ia 'eku ki'i lafo lalo atu, 'a e Lao e Kelekele fonua ni, pea 'oku taau ke ke me'a, 'oku tau nofo kotoa 'i tahi, 'i ai e kakai kehe 'oku nau ma'u e fonua ni. Ko ia p Sea e ki'i fakatonutonu.

'Eiki Pal mia: Sea, molekemama'o ke u lave ki he me'a ko ia ka te u fakah atu e fo'i mo'oni ko eni. 'Oku ha'u e Siaina 'o fekau e motu'a Tonga ke 'unu ki mui kae ha'u ia 'o langa falekoloa 'i mu'a. 'Osi hoko e me'a ko ia 'i Tonga ni. Pea neongo 'oku 'ikai ko e kekeleke, ka te u talaatu, kuo 'osi hoko e motu'a Tonga ko e 'aunofa ia ki hono kekeleke na'e fa'u e fonua ko eni ke nofo ai. Ke 'alu 'o nofo he tu'a, he na'e ngaahi e fonua ko eni ke peh ? Ha'u e Siaina 'o nofo 'i mu'a, nofo e ki'i motu'a Tonga 'i mui. Kapau te tau atu he po'ulí, ko e Tonga eni 'oku 'eva mai 'o le'o, saip ia. Mohe m fana e Siaina ia 'i loto. Ko 'etau m tu'a eni 'oku nofo holo 'i tu'a. 'Oku 'ikai ke u peh atu 'e au 'e mole kekeleke, ka 'e ha'u e Siaina 'o lisi ta'u 'e 99, ta'u 'e 50. Ko e'ene 50 p ko e mole ia. Sea ko u fakamolemole, mole ke mama'o ha'aku hanga 'o tuku hifo, ka ko u fakah atu e me'a 'oku hoko.

Lord Nuku: 'Eiki Sea. K taki p 'Eiki Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu atu p . Ko 'eku fakatonutonu 'Eiki Sea 'o fekau'aki pea mo 'ene ko ki he ha'u e Siaina 'o nofo 'i mu'a. 'Oku tau'at ina e Tonga ki he'ene me'a kotoa p . 'Asi ia ko he Konisit toné 'oku tau'ataina ki he'ene ng ue, fua 'ene ng ue, ko 'ene koloa. Pea 'oku kau ai 'ene lisi atú, 'ikai ke mole hono kekeleke 'o'ona. Ka ko 'eku fakatonutonu ange ki ai, he koe'uhi ko 'etau fakamatala patisetí, kapau 'e foki ki ai. Peesi 14 2015/2016, hanga 'e he 'Eiki Minisit Pa'anga 'o 'omai ai e ngaahi vaivai'anga 'o e ngaahi potung ue. Ko 'eku 'uhinga atu eni ki he fe'amokakí Sea. Ko e fe'amokakí 'oku tohi'i mai heni, 'ikai fiem lie, ta'efiem lie 'a e *perform* ko 'a e potung ue kae vahe p . Peseti 'e 80 'etau silini t naki 'oku 'alu h . 'Alu 'ikai ke 'i ai ha fua 'i he peesi ko eni. Ko 'eku 'uhinga peh atu, 'uhinga atu ia, ko e 'uhinga ia 'emau fakahoha'a atú, ko e fakamatala patiseti ko eni. Ko e me'a ko 'oku me'a mai'aki 'e he 'Eiki Minisit ko 'ene 'opinioní p ia 'o'ona. Ko e 'uhinga ia e fakahoha'a atu Sea e fakatonutonú.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H mai: Sea ki'i fakatonutonu atu p ki he fika ko ena 'oku me'a ki ai e Hou'eikí, peseti 'e 80 ko ia 'etau pa'anga 'esitimetí 'oku 'alu ki he v henga. 'Ikai ke tonu e fika ko ia. Fakafuofua ko e 'avalisí ko e peseti 'e 55. Ko e patiseti 'oku 'alu he v henga e kau ng ue. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . K taki 'a Ha'apai 12 h mai ai leva h kae toki faka'osi mai Pal mia.

Vili Hingano: M 1 ‘Eiki Sea. Faka’apa’apa lahi atu ki he ‘Eiki Pal mia. Ko e, tapu atu ki he Feitu’u na Sea, tapu atu ki he Hou’eiki M mipa. Ko e ki’i fakatonutonu p . K taki p ko ‘eku ki’i fie fakafoki p ‘Eiki Pal mia ho’o me’a ki he fe’amokakí. Ko e ‘uhinga ko ho’o me’a, ‘alu ki ‘olunga ‘etau fie ma’ú ‘o fu’u lahi ka ko ‘etau fakatupu koloa ‘oku ‘i lalo. Ka ‘oku ou kole atu p Hou’eiki ke mou me’a hifo p ki he’etau *Budget Statement*, peesi 6. Tupu ‘i he fakatupu kola fakatatau ki he totongi koloa, ta’u 2014-15, na’e 846.1, 2015-16, hiki ki he 872.2, ‘Esitimeti ko eni ki he ta’u ni, 905.0, ‘a ia ‘oku ‘i he, ko e me’a ko eni ‘oku ‘omai ko eni ‘i he me’afua fakalukufua ko eni ‘i he’etau ‘ekon mika ‘oku ‘i ‘olunga p he’etau fakatupu koloa. Ko e ki’i fakatonutonu p ia Sea, m 1 .

Sea K miti Kakato: Mou k taki, na’a mou me’a mai foki ki he, tau kamata’aki e fakamatala fakalukufua pea ‘omai e ngaahi fehu’i pea kuo ‘osi ‘ave. Ko u ‘amanaki p he ‘ikai to e ‘i ai ha fehu’i fo’ou. Kuo ‘osi tuku atu e ‘u me’a ko ia ki he Minisit ke tali kae hoko mai e Pal mia.

‘Eiki Pal mia: ...(mate maika he ngaahi sekoni)...vakai’i ngaahi me’a ko ení he ‘oku fu’u matu’aki mahu’inga. Ko e ‘uhinga e fe’amokaki lahí he ‘oku ‘ikai ke lava ‘e hotau ivi ke feau ‘a ‘etau fie ma’ú, *unlimited wants vs limited resources*. Ko e fo’i mo’oni faka’ekon mika ia. Pea ‘oku ‘ikai ke tau tukuaki’i ha taha. Ka ‘oku tau lea ki he me’a ko ia ‘oku hokó, ko e me’a ia ‘oku hokó. M 1 mo e 1 me’a mei mulí ke nau hanga ‘o feinga’i ke fakasi’isi’i e

Lord Tu’i’ fitu: Sea ko e ki’i fakatonutonu p Pal mia.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Tu’i’ fitu: ‘E Sea, ko u kole p ki he ‘Eiki Pal mia, ko e fonua kotoa p ‘i m mani ‘oku ‘i ai hono makatu’unga, pea tala ai e mahu’inga ha tangata ‘oku nofo ha ‘ taki pea ‘oku ui ko e sosaieti. Hang hang kiate au e makatu’unga e mo’ui ‘a e Tongá he ‘ikon miká, ka ‘oku ‘i ai e lea ‘o e kolisi na’a ke ako aí, Mo’unga ki he Lotó. Ko f

<001>

Taimi: 1430-1440

Lord Tu’i’ fitu: ...ko e f ‘a e ngaahi fakakaukau *context* faka-Tonga ko ‘etau nonofó mo e nofo ‘a k ingá, ‘oku kei mo’ui ai ‘a e fonua ni ‘oku tau ‘ai ai ke ‘eke’i ‘a kitautolu ‘a e *economic materialism* ? Hang kuo tau ofi ki he f lefu e taimi ni ke ki hema, ke tau ki ha fu’u luo na’e me’a ange ki ai e Fakafofonga Fika 13 ‘o ‘ikai ke to e ‘i ai ha m nava p ko ha lelei te tau to e fai. Ko ia p Sea e ki’i fakatonutonu. M 1 .

Sea K miti: ‘Eiki Pal mia.

‘Eiki Pal mia: Ko e Pule’anga ko ení ‘oku ai ‘ene v sone. Pea kuo ‘osi sipela mai p v sone ko iá, ‘ikai ko e Patiseti p ko ení. Patiseti eni ‘e fiha mo hono sipela mai e visoné. Ko e me’a ko ‘oku fie ma’ú, ke tau hanga ‘o fakahoko, *translate* ‘a e fo’i v sone ko iá, ki ha fa’ahinga polokalama p ko ha fa’ahinga fokotu’utu’u ke lava ‘o a’usia e v sone ko iá. Ko e taha eni e ngaahi me’a na’e v sone ki ai e fonua ko ení. Ke kei ma’u ‘e Tonga e tau’at iná pea ‘oua ‘e mai ha fonua ‘o pule’i pea ‘oua te nau faitu’utu’uni mai ki heni. Pea tau ng ue m lohi, ma’u e m he kakava. Ko e v soné ia. ‘Ai ke ma’u e m he kakava pea tohi’i mata lalahi ‘i he ngaahi ‘apiakó e me’a ko iá.

Sea mahalo p kuo fe'unga 'eku lave ki he fe'amokakí, k ko e fe'amokakí ko e fo'i palopalema ia. Tuku p 'a e kakaí ke nau tau'at ina. K ko u fakah atu e me'a ko ení, te tau iku tau'at ina 'o p pula. Tau hoko atu ko e kau p pula, 'i he funga 'o 'etau tau'at ina. 'A eni ko kuo 'osi lea atu ki aí. Mou 'o takatakai holo te mou sio he ngaahi tu'afalé, ko e si'i motu'a Tongá eni 'oku 'ele'ela mai 'i mu'a 'o mokosia aí. 'Api kotoa p . Toe p ke ne h 'o fai 'ene f , mo fai 'ene ' me'a k toa ko já. Pea iku ki he tu'unga, te nau to e mai 'o to e ngoue vesitapolo hoto 'apí pea ka te ala ki he niu motu'u 'e faka'ilo kita. Ko e me'a ia te tau fonofononga atu 'o a'u ki aí, he 'oku 'ikai ke tau lava 'o fai e ng ué, ka 'oku nau lava nautolu 'o fai e ng ué. Ko e vete e me'a ko ení Hou'eiki ko e pau ke tau ng ue. Ala e nima kotoa 'o ng ue.

Tokanga p 'oku 'i ai polis Pule'anga ke tau'i'aki e fe'amokaki

Lord Fusitu'a: Sea ko e ki'i fakatonutonu atu p . 'Eiki Pal miá ko ho'o peh ko 'oku 'ikai ke nau lava 'o fai e ng ué, ko ho'o ng ué ia. Ko koe 'oku ke 'ulu'i Pule'angá, pea ko e 'uhinga ia 'oku mau faka'eke'eke atu ai, 'oku ai ko ha'o polis ke fakafepaki'i 'a e fe'amokakí p 'ikai. Kuo hanga e fakama'ala'ala mai 'a e Feitu'una 'a e me'a fakam m ni lahi 'oku mahino'i 'e he tokotaha kotoa, 'a e tu'unga e fe'amokakí,

M teni Tapueluelu: Sea ka u ki'i fakatonutonu e fakatonutonu ko Sea. Ka u ki'i fakatonutonu mu'a e fakatonutonu ko Sea.

Sea K miti: Fakatonutonu.

M teni Tapueluelu: Toki 'osi p me'a mai e Hou'eiki 'oku tau'at ina e tokotaha kotoa. He 'ikai ke tau lava 'o fakam lohi'i e kakaí ke nau ng ue. He 'ikai ke lava e Pal miá ia 'o 'alu 'o ... p ko hai p Pal miá p ko e ... 'o fakam lohi'i e kakaí ke nau 'o ng ue Sea.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu e fakatonutonu 'Eiki Sea. Ko e fe'amokaki 'a e sekitoa fakapule'angá, (*public sector*) ko e *expenditure* 'a e Pule'anga mo e *revenue* 'a e Pule'anga. 'Oku pule'i ia he Kapinetí,

M teni Tapueluelu: Ko e h e me'a na'e hala he'eku fakamatala Sea? Ko e fakatonutonu ha me'a 'oku hala.

Lord Fusitu'a: ...(kovi e ongo)... me'a ki lalo he 'oku lolotonga fakatonutonu e

M teni Tapueluelu: 'Oku 'ikai ke ai ha fakatonutonu ia heni.

Lord Fusitu'a: Me'a ki lalo

M teni Tapueluelu: 'Oku ou lolotonga fakatonutonu 'e au ia 'Eiki Sea.

Sea K miti: Me'a ki lalo. Me'a l ua ki lalo.

'Eiki Pal mia: Mahalo 'oku fe'unga e 'isi ia ko já, ka tau toki takitaha foki ki 'api 'o fakakaukau loloto ki ai. Mahalo ko e faka'osí ko e me'a ko eni fekau'aki pea mo e satelaité. Na'a ku fanongo 'aneafi ki he ... ki he malanga'i 'o e satelaité mo e fakam l lahi ki he ni'ihiki ko eni 'oku nau hanga 'o 'omai e fo'i fakakaukau ko já mo hono ng ue'i e fakakaukau ko já. Hou'eiki 'oku 'ikai ke u fie lea ki he ngaahi me'a ko hono 'uhingá 'oku pelepelengesi e 'isi ko ení. Kae lava p ke mou mai 'o t naki atu 'a e me'a ko eni 'oku 'iate aú.

Na'e 'i ai 'a e tohi na'u toutou 'oatu pea na'a mau 'osi tufa. Ko e tohi 'a e Tama Pilinisí 'i he'ene l unga'i 'a e ni'ihi ko eni 'oku peh 'e he tokotaha ko eni 'oku falala'angá. Mo fakam l ki ai. Tohi totonu eni 'a e Tama Pilinisí 'oku ou ma'u heni e tohi ko iá. To e tohi tu'o 2 Fakataha Tokoni 'a e ... te u 'ai hingoa p ke mahino, 'a Lord Tupou ki he kautaha ko eni 'o ne hanga 'o fakah atu 'a e ngaahi palopalema lahi. 'Ikai ke fai ha ng ue ia ki ai. Hala ke fai ha ng ue ia ki ai. Pea tafe mai 'a e ngaahi me'a ko iá, tafe mai 'o a'u mai p ki he 'aho ni. Ko ia 'oku ou kole atu, 'oua te tau fa'a ala ki he me'a ko iá he 'oku lolotonga fai e hopo, he 'oku pelepelengesi.

Tokanga ki he satelaite he na'e fakaha mai ma'u mei ai pa'anga

Lord Nuku: 'Eiki Sea, k taki p 'Eiki Pal miá, ko 'eku fakatonutonu atú ko 'eku tokanga atú Sea koe'uhí na'e hanga 'e he 'Eiki Minisit Pa'angá 'o 'omai 'a e fakamatala lelei fekau'aki pea mo e satelaite ko eni ko ma'u mai ai ko 'a e pa'anga 'a e Pule'angá he 'aho ni. Ko e 'uhingá ia na'a mau lave ai ki aí na'a mau fiefia ke 'uhí ko e me'a 'a e 'Eiki Minisit Pa'angá 'oku 'i ai e lelei 'oku ma'u pea mei he satelaité. Pea na'a mau hanga 'o fakafehu'i p 'oku kei ai ha satelaite? Pea ko e tali ko mei he 'Eiki Minisit Pa'angá, 'oku ai e pa'anga na'e ng ue'i 'e he kakai ... na'e e 'uhinga ia na'a mau lave ai ki aí Sea, pea 'oku mau fiefia ai 'Eiki Pal mia. 'Oku ai e pa'anga 'oku peh he 'Eiki Minisit Pa'angá 'oku kei ma'u mai mei he ng ue ko eni. K ko 'eku kole ange ki aí, tuku mu'a e fo'i hisit lia ia ko eni mo 'ene ' tohí, he 'e paaki ia he hisit liá, ka ko e fakamatala ko fakalukufua 'a e 'Eiki Minisit Pa'angá ki he patiseti ko eni mo 'ene ngaahi h 'anga pa'angá na'e kau ai e satelaité pea 'oku mau fiefia ai. Ko e fakatonutonu ange p ki ai, he 'oku kehe 'a e me'a na'a ne me'a mai 'akí, mo e me'a na'e 'omai he 'Eiki Minisit Pa'angá Sea.

'Eiki Pal mia: Sea 'oku ou pou pou p au ki he me'a na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisit , mo'oni 'aupito p ia 'oku ai 'etau silini ai. K 'oku ou 'ilo p 'e au e lahi e silini ko iá 'oku 'ai ke totongi maí, mahalo 'oku 'uhinga eni ki he 6 mo e poini miliona 'oku teuteu ke totongi mai. M l ia. K 'oku ai mo e fo'i fehu'i ia 'oku 'asi ai. 'E lava p ke peh 'e ha taha, mahalo p 'oku totonu ke 40 miliona. Malava ha taha ke ne fai ha lave ki ai. 'Oku malava. Kapau na'a mou fanongo ki he fakamatala 'initaviu 'a e tokotaha na'e ng ue 'i he satelaité motu'a p 'a tautolu Tonga, na'e faka'eke'eke mai he pongipongi 'aneafí.

Lord Tu'i' fitu: Sea ki'i fakatonutonu p ki he 'Eiki Pal miá.

'Eiki Pal mia: 'O leva mu'a ke 'osi atu eni.

Lord Tu'i' fitu: Na'e 'osi me'a mai e 'Eiki Pal miá 'anenai tapu mo ia 'o ne me'a maí, ko e poini faka'osí. Koma ia he taimi ni. 'Oku to e hoko atu p 'ene faka'osi 'ene poiní 'ana 'ene me'á. K 'oku mau tatali atu ke tau foki mai mu'a ki he'etau ng ué.

'Eiki Pal mia: Sai 'oku ou fakam l atu Hou'eiki. Neongo p 'oku kei toe lahi k 'oku ou peh ke u ki'i m l l h kau toki hoko atu. Kae 'oatu ha faingam lie 'a e Falé. K 'oku ou kole atu kiate kimoutolu, tau 'ai p ke tau loto lelei pea tau fa'a fakakaukau he ko 'etau ng ue ni kotoa ko 'etau ng ue ki hotau ki'i fonuá. Ko 'etau ng ue'i e fonua ko eni, ko e 'uhingá ko Ha'a Moheofo, pea mo e pelepelengesi e langilangi pea mo e toputapu 'oku 'i he 'Ene 'Afió. Ke fai hotau fatongia ki he lelei tahá pea tau toki ... ka to e ai ha me'a 'oku hoko, ka ko 'etau 'osi'osingam lié ia.

Sea K miti: M l Pal mia. Kuo u 'amanaki p he 'ikai ke to e 'i ai ha fehu'i fo'ou. Kuo tau 'osi fononga mai hang p ko e me'a na'a mou laum lie lelei ki aí. 'A ia ko 'etau fononga ko eni 'oku faí ko hono fakasanisani p 'a e ngaahi me'a na'e 'osi fai ki ai 'a e fehu'í, k 'oku ou

tuku 'a e faingam lie 'uluakí ki he Hou'eiki N pele Fika 'Uluaki 'o Vava'ú, 'osi ia pea hoko atu 'a e 'Eiki N pele Fika 'Uluaki 'o Tongatapu, pea hoko ai 'a e 'Eiki Minisit T naki Pa'anga Fakalotofonuá. M l . N pele ko e h e me'a 'oku ke tokanga ki aí?

Lord Tu'i' fitu: Sea kuo u fakam l atu ki he Feitu'u na, kuo u lave'i kuo fie me'a 'a e fakataha 'Eiki ni he na'a nau ma'u ako nautolu he t 'a e 10 'aneuhú. Na'a ku toki lele mai p au he 2 k 'oku fu'u l l a e me'a ia te u fakahoha'a aí, ka te u talangofua p au ki ho'o tu'utu'uni he Falé, tukukehe, ko e ngaahi tokoua Fakafofongá ia 'oku nau si'i fie me'a m nava, kau toki fakamahamaha atu au 'anai pea ko e h p ho'o tu'utu'uní. He 'e l l a 'eku taimí 'a'aku pea te ke tuput maki mai kia au.

Sea K miti: Kapau p ko ha me'a 'oku 'aonga pea 'omai.

Tokanga ngaahi fie ma'u vivili ngaahi fai'anga fili

Lord Tu'i' fitu: M l 'aupito Sea e ma'u faingam lie. Hang p ko ho'o me'á, 'eku nofo 'o t lotom lie p 'a e ki'i fakahoha'a ko ení 'i he Patiseti Fakaangaangá. Fakamolemole p Sea kapau 'e fe'unu'aki holo, 'a e fakahoha'a 'a e motu'a ni, ko e fakalukufua ia 'o e Patiseti Fakaangaangá, kuo pau ke tau ki'i huohua 'etau ki'i la'i l m kona ke tau toka'one ai. 'A ia 'oku ou to'oa mei he ki'i peesi 'e 6, 'a ia ko e peesi 79 mo e peesi 84, 85, 87, 89 mo e 94. Sea, ko e taimi p ho Falé, ko ho'o peh p 'au ke tu'usi, fe'unga e motu'a ni ia. 'I he peesi 79 'e Sea, 'oku 'i ai e kalafi p ko e fakat t 'oku fokotu'u hono fiká ko e 5.31

<003>

Taimi: 1440-1450

Lord Tu'i'afitu: ..'a ia 'oku ne fakamatala mai 'a e ngaahi fie ma'u vivili mei he ngaahi fai'anga filí. Mahino 'aupito p 'a e taki mai p 'a e ngaahi fie ma'u ia 'a e tokanga 'a e kakaí ki he halá, ke toe lelei ange pea 'oku ou tui au ki ai ta'e toe veiveiua. Ko u fakam l atu he ongo mai kuo fai 'a e kole tokoni ki he Pangik 'a M mani pea mo e Pangik Fakalalakaka 'a 'Esia, ke fakalelei'i 'a e ngaahi halá. Ko e fononga ki ai 'a e ngaahi hala ki he ngaahi hala fononga ki he ngaahi hala 'uta 'o e kakai ke fakalalakaka. Hang ko ia na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Pal mia ke langa'i hake 'a 'etau tu'unga faka'ikonomiká. Kaikehe, 'oku ou tokanga au ki ha fakafo'ou mai ko ia 'a e tokanga ke holoki 'a e ta'ema'u ng ué, 'a ia ne toka 'asi mai 'i he l pooti 'o e 2015. Ne u fanongo 'aneafi 'i he'eku 'i Fale Alea ni p ki he fakamatala 'oku lolotonga fai 'a e al lea mo e ngaahi pangik ki he ngaahi tokoni fe'unga mo e pa'anga 'e 12 miliona, ke tokanga kina 'a e pal palema ni.

Ko e me'a p 'oku ou tokanga au ki ai ke fai mu'a hano vakai lelei'i ki he polokalama ni, ke hoa mo e fie ma'u 'a e ngaahi m keti, 'o 'ikai ngata p 'i Tonga ni, ka ko tu'apule'anga foki. 'Oku ou fakatokanga'i p 'a e ngaahi polokalama 'oku lele fakalotofonuá 'i he Potung ue Akó mo e Ako Ng ué. 'Oku ou fifili ko e polokalama ko ia 'oku fen pasi mo e fie ma'u 'a e m ketí p ko e fa'u polokalama p , ke ako ai 'a e f nau, kae 'ikai ke ma'u ha'anau ng ue. Ko ia 'oku ou faka'amu na'a lava 'o fakamatala'i mai 'e he Potung ue Ako 'a e fakakaukau ni, na'a hang 'etau fokotu'u polokalama akó mo ia 'oku lolotonga pal palema ai 'a e f nau ako Kolisi 'o e lolotonga ni.

Fakam 1 'ia tokangaekina kau faingata'a'ia

Tau ki'i hiki p Sea, ki he peesi 84, ka fu'u l loa p pea ke fakatokanga mai ho'o taimi. 'Oku fiefia 'i he fakatokanga'i hifo 'a e fakahoko ng ue 'i hono tokanga kina mavahe 'o e kau faingata'a'ia Sea, 'i he peesi 84 mo e ngaahi ako 'oku teu ke fakahoko. 'Oku ou kole atu, na'a 'oku lahi p 'a e akó ia kia kinautolu, 'oku 'ikai faingata'a'ia, kae tuku 'a e kau faingata'a'ia ia. Ko u tui ki ai, ko e fakangatangata p 'o e ngaahi faingam lie ni ki he kau fa'u tu'utu'uni p ko e kau *policy makers*, ka 'oku ope atu kia kinautolu ko ia 'oku 'atamai, ka 'oku 'ikai ke fu'u faingata'a'ia fakasino 'a e 'atamai.

Ko e me'a 'e taha Sea, 'oku totonu ke tokanga 'a e Pule'angá ki he ngaahi langa 'oku fakahoko ki ha 'ofisi fakapule'anga p taautaha. 'Oku kakato ai 'a e fie ma'u ki he kau faingata'a'ia pehe ni. Koe'uhi 'oku 'i ai nai ha me'a peh 'oku tau lau ko e ako p , p ko e fanongo ako p , kae tuku 'a e tefito'i fakakaukau ko ia 'oku fie ma'u vivili ki he'enu feako'aki pea mo e malava foki ke nau kau ki he ngaahi polokalamá, ko e ako ng ue ki he ma'ung ué.

Fakam 1 'ia polokalama no ma'a e ngaahi kulupu ng ue

'I he peesi 85 Sea, ko u fakam 1 atu ki he fokotu'u polokalama hono tuku atu ha faingam lie n pa'anga ki he ngaahi Kulupu Ng ue 'i he fonua ni. Mahino kiate au 'oku 'i ai p 'a e kautaha n 'oku nau fakahoko 'o meimei ng ue tatau mo e fakakaukau ko eni 'a e Pule'angá. 'Oku lahi 'a e talanoa 'oku sasala 'i he ma'u ma'ulalo p 'a e motu'a ni, 'oku lahi 'a e totongi tupu ko ia 'a e kautaha n ko eni, ka 'i he taimi tatau ko e polokalama n ko ia, 'oku tuku mai ia 'e he Pule'anga 'oku lahi ange 'a e ngaahi fie ma'u ia ke fakakakato 'e he kautaha 'i he n ko . Ko e fehu'i Sea? 'Oku ngali fepaki nai 'eni ki he Polokalama 'a e Pule'anga? Mo e fie ma'u ke langa 'a e Pisinisi Taautaha? 'Oku 'i ai nai ha taimi 'oku fakahoko ai 'a e Pule'anga 'a e Polokalama ni? P ko e lele p kihe p 'a ngangalu. Ka peh , ko u tui au 'oku 'ikai hoa eni mo e taumu'a langa faka'ikonomika 'oku tuku mai ke tokonia 'a e Sekitoa Faka-Taautahá. Pea kapau ko e taumu'a ke holoki 'a e totongi tupú? Pea ko e h 'oku holo ai 'a e tupu 'a e faingata'a'ia 'a e ma'u 'a e n ? 'Ikai ko e fo'i fakakona ia ki he kau fie ma'u n ke nau toe foki p 'o fehangahangai mo e totongi tupu lahi, ka 'oku faingofua ange 'a e founga? Ko e fehu'i ko ia Sea! Ko e h 'oku 'ikai malava ai 'e he Pangik Langa Fakalalakala 'o fakakaukau'i ke toe mohu faiva ange 'i he fe'auhi 'i he tafa'aki ni pea mo fokotu'u mo ha ngaahi polokalama N kehe 'e malava ke tukuange atu ki he kakai 'o e fonua. He ko e fu'u lau miliona ko ená 'oku nofo noa'ia p 'i he pangik , 'a ne me'a ki ai 'a e Sea 'o e Fale Alea 'aneafi.

Sea, ko e hoko atu ko e pehe ni p 'e malava ke fakahoko 'e he pangik ha ngaahi polokalama n , hang ko ia 'oku fakahoko 'i he ngaahi fonua muli? He kapau te mou vakai ki he peesi 67 ki'i vakai vaivai 'a e motu'a ni. 'I he palakalafi 1, konga ki mui 'oku ha mahino ai 'a e ivi malohi 'a e pangik ke fakahoko. Ko e pa'anga ena 'e 45 miliona 'a e mahu'inga koloa malu'i n 'a e kakai 'o fakahoa ki he pa'anga 'e 26 miliona 'i he ngaahi n palopalemá.

Sea, 'oku lave'i p 'e he motu'a ni fakamolemole. 'Oku 'ikai ke u 'ilo lahi au ki he ng ue 'a e pangik , ka ko e fo'i fakamatala ko eni 'oku hamai 'oku malava p keu tala 'oku 'i ai 'a e faingamalie p ke fakahoko ha ngaahi polokalama n . 'Oku ma'ama'a 'i he taimi tatau, ke fai ki he Pule'anga ha ng ue kihe ngaahi pangik ke fakapapau'i ko e n 'a e kakai 'o e fonua 'oku mahu'inga tatau p mo e koloa malu'i. Kae tuku hono t palasia 'a e kakai he n pa'anga 5000 ke malu'i'aki 'a e kekelelé. Ko hono 'atunga lahi ai 'a e puke 'a e ngaahi kekelele 'a e

kakai Ko e fatongia ia 'o e Pule'anga ke feinga ke malu'i 'a e kakai 'o e fonua mei he ngaahi founa ng ue fakapangik fakavalevale pehe ni Sea.

'I he peesi 87. Sea! 'Oku f f ho'o taimi? 'Oku ou tui au ko e fakamatala ko ia 'i he peesi 'oku fekau'aki ia pea mo e fakatupulaki fatongia 'a e kau ng ue 'oku 'ikai kakato. 'Uluaki, 'oku ou tui au 'oku 'i ai 'a e fehanga hangai p ko e *mismatch* ki he Polokalama Ako Vok sio p Fakatekinikale lolotonga mo e ngaahi fie ma'u ko ia 'i he Maketi fakalotofonua, p ko mamani lahi.

Tokanga ki he fu'u ma'olunga totongi tupu t fakafoki n SPBD

Lord Tu'ihanga'angana: Sea, kole p mu'a ke u ki'i tokoni p ko e 'uhinga kuo hiki he ko e me'a mahu'inga na'e me'a fekau'aki mo e *interest rate* ko ena 'a e kautaha n , mahalo 'oku ke mea'i p Sea. Ko e 'uhinga 'oku fekau'aki mo e Kautaha n ko e SPBD p ko e h Sea. Na'e fa'a fai hono tukuaki'i 'o peh 'oku fu'u fakavalevale 'ene ...ka ko u manatu'i p Sea, na'a mau lava atu 'i he ta'u kuo 'osi fakataha mo e Kovana 'o e Pangik Pule. Pea ko u fiefia ko eni 'oku toe 'omai 'a e fakaafe ki he Hou'eiki Memipa 'apongipongi ke fai 'a e fakataha ke toe *up-to-date* ki he 'u me'a ko ia.

Pea na'e 'omai 'a e T pile ia 'e he Kovana ki he kautaha n ko eni 'a ia 'oku p seti 'e 25. Pea na'e 'omai ia 'o peh 'oku kau 'a e kautaha n ko eni' i he *interest* ma'ulalo taha. Ko e 'u pangik faka-kom siale lalahi ko eni 'i Tonga ni 'e tolu. Ko e tanaki ko 'enau *interest rate* ki he n *personal* pehe ni, fakat t \$1000 pea tanaki *with effective rate* 'oku 'alu ia 'o laka 'i he peseti 'e 25 ko eni. Pea neongo 'oku 'ikai ke fu'u tokanga mahalo 'a e pangik fakakom siale ki he fanga ki'i n *personal* pehe ni, pea mo e tu'unga 'o e kakai 'oku fie ma'u 'a e 'u me'a malu'i ia mo e me'a ka 'oku tali ia 'e he kautaha ko eni. Ko 'eku fie fakama'ala'ala p 'aku ko u peh 'oku fa'a tukuaki'i 'a e kautaha n ko eni, ko e 'uhinga 'oku lahi 'i Ha'apai 'enau ng ue'aki 'a e 'u me'a ko eni, ka na'e peh p 'e he K vana 'o e Pangik Pule. Ko e p seti 'e 25 ko e pangik p 'e taha 'oku kei ma'ulalo ange 'ene *interest* 'oku ofi hake p ai, ka 'oku ma'ulalo hifo ia 'i he p seti 'e 25 t naki mo e 'u *effective rate*, ko e MBf. Ko e ongo Pangik lalahi ANZ mo e BSP fakatatau 'a e ngaahi n 'oku fai 'e he kautaha n ko eni, kapau ko e n tatau 'i he ongo pangik ko eni,'oku fai atu ia 'i he p seti 'e tolungofulu tupu 'i he ongo pangik . Kaikehe, ko e tokoni p ki he 'Eiki N pele, pea ko u tui ko e fakaafe ko eni mei he Pangik Pule ke tau toe lava atu 'apongipongi 'i he tohi fehu'i mo e ngaahi me'a ko eni fekau'aki p mo e me'a 'a e 'Eiki Sea. M l .

Sea K miti Kakato: M l 'Eiki N pele. Ko e fa'ahinga tokoni 'oku mahu'inga. 'Oku 'alu 'o fekumi, ha'u mo e ...

<004>

Taimi: 1450-1500

Sea K miti Kakato: ...fika totonu, ko e tokoni 'oku fie ma'u 'a e fa'ahinga me'a ko , hoko atu 'Eiki N pele.

Veivosa Taka: Sea 'e to e lava atu ha ki'i tokoni?

Tokanga ki he fakalalakala ng ue sekitoa taautaha

Lord Tu'i' fitu: Sea 'oku ou fakam l atu kuo ke fakatonua 'a e fakatonutonu pea te u hiki

leva au mei he peesi ko ia, te u hiki atu au ki he peesi 89 he taimi ni. 'I he peesi ko eni 'oku h ai 'i he kongā fika 1.2 'a e t kua 'a e sekitoa taaataha mo e Pule'anga to e tupulaki 'a e tupu faka'ikon mika. 'Oku m lie 'a e kongā ni he 'oku to e lave ki he tuku atu 'a e ngaahi fatongia fakapule'anga 'e lava 'o tuku atu ki he sekitoa fakataataha ke nau fakahoko. Ne h 'aneafi 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'anga 'oku h he nusipepa mo e neti 'a e tali ke to e fakatau mai 'a e ngaahi m sini maumau ke fakahoko 'aki 'a e ng ue 'a e potung ue 'a e Potung ue lalahi. Ko e fehu'í, 'oku hoko eni p ko e fo'i lasu p , k 'oku ou tokanga au kapau ko 'etau ng ue ke fakatupu 'ekon mika pea ke fakasi'isi'i 'a e 'alu atu 'a e seniti ki he ngaahi v henga ke taau mo totonu ke 'i ai ha tu'utu'uni pau pea ke fakalao'i ke 'oua 'e femaleleaki holo Sea 'a e tu'utu'uni mo e fatongia 'o e lao 'o e tu'utu'uni 'o e pa'anga ho Fale. Ko e founga lelei foki eni hono tuku atu 'a e ngaahi fatongia peh ki he sekitoa Sea taaataha, 'e tokoni ia ki hono holoki 'a e s niti ki he v henga 'e 'alu ai p kau ng ue ko ia 'o ng ue ai kae hao 'a e s niti ko ia ki he ngaahi fatongia patonu 'o e Pule'anga.

Taukave ke fakataha'i ongo sino ng ue ki he v henga m l l fakafonua

Sea, te u hoko atu p . 'Oku h 'i he peesi tatau p Sea 'i he tepile fika 1.2 'a hono tali ke fakataha'i 'a e ongo v henga m l l , mahino kiate au 'oku 'i ai 'a e ongo lao kehekehe 'e ua 'oku ne tokanga 'a e ongo polokalama ni. Ko e fehu'í Sea p 'oku peh 'a e pule lahi ko ia 'i he v henga m l l fakafonua 'oku 'ikai lelei 'a e fakakaukau ni? 'oku ongo mai 'eni 'i he ngaahi talatalanoa 'a e kautaha ni mo e kau pisinisi. 'Oku ou tui au ko e fakakaukau lelei 'a hono fakataha'i ke si'isi'i 'a e fakamole, 'i hono fakalele kae lava ke hao atu ha seniti ke tufotufa atu kiate kinautolu ko ia 'oku kau he polokalama. K 'oku ou kole atu p 'e Sea 'e au na'e 'osi fai p 'a e ngaahi m tolo lelei peh ni ki mu'a ki hono fakataha'i he taimi ni 'oku 'ikai uesia 'a e polokalama mo e ngaahi fokotu'utu'ung ue 'oku tonu ke to e fakatokanga'iange 'a e ngaahi polokalama.

Sea 'oku ou peh ke u koma h kau to e hoko atu kae me'a 'a e hou'eiki he 'oku fu'u l loa 'eku fakahoha'a, 'oku ou toka'i atu ho'o tu'utu'uni. M l .

Sea K miti Kakato: Fakafeta'i, m l .

Lord Vaea: M l Sea.

Sea K miti Kakato: 'Osi ia pea toki hoko mai 'a e 'Eiki N pele 'o Niua pea toki faka'osi mai.

Tokanga ki he kaveinga 'o e pule lelei heéne felave'i mo e fetu'utaki mo muli

Lord Vaea: Sea ko e tu'unga 'oku fai ai 'a e fakahoha'á ko e 'uhingá ko e me'a ko ia 'a e 'Eiki Pal mia ko e toe Minisit foki ia ki he Va'a ko ki muli, Potung ue ki Muli. 'Oku fai 'a e tokangá ko hono 'uhingá 'oku h 'i he peesi 19 'a e kaveinga ng ue ko 'a e Pule'anga ko e pule lelei, pea 'oku to e h foki ai 'i he kaveinga ko ia 'i he peesi 5 'a e tu'unga 'o e pule lelei 'i he fakafalala ko ia tu'unga fakapa'anga ki muli, tautautefito ki Nu'usila mo 'Asitel lia, Pangik 'a 'Esia kae 'uma' 'a e Pangik 'a M mani, pea peh ki he Pangike fakalukufua ko ia UNDP. Sea ko e pule lelei 'i hono fakamatala'i mai 'i he *Budget Statement* 'oku makatu'unga 'i he ngaahi pou pou ko ia 'a e ngaahi Pule'anga mei tu'apule'anga. K 'i he me'a ko eni 'a e 'Eiki Pal mia ko ia foki 'oku to e Minisit ki Muli 'oku ne h mai ai 'a e me'a ko eni, 'uluaki, ko 'ene hanga 'o kaufaki'i 'a *West Papua* p ko hono hingoa totonú Sea fakalao, *Irian Jaya*,

‘oku ne hanga kaufaki’i ‘aki ‘a e fakakaukau ko e tau’at ina, pea ko e tau’at ina makatu’unga ‘i he ngaahi faka’amu na’e fai ‘aneafi ‘o a’u mai ki he ‘aho ni, kau ai ‘a e tefito’i fatongia ko ia ko e m tu’a lotú na’a nau ‘i Papua Niukini, pea ‘oku kei laum lie lelei p Sea ‘a e ki’i motu’a ko faifekau m l l Tava Tupou, na’e ‘i *Hagen* kae ‘uma’ foki ‘a *Mandi, Koroba*, ko e ngaahi fekitu’u he ‘otu mo’unga.

Ko e ‘ ‘otu mo’unga ko eni ‘oku ki’i lave ki ai ‘oku lele atu ia ‘o a’u atu ki *Irian Jaya*, pea ko e ‘ ngaahi ‘ feitu’u tu’u m lie eni Sea, keli’anga malala, keli’anga koula, kasa. ‘I he tu’utu’uni fakalao fakavaha’ap ule’anga ko Papua Niukini ‘oku ngata fakahihifo, fakahahake. *Indonesia* fakahihifo, vaeua ai Sea. Ko e taumu’a ko pule lelei tauhi hotau v , pea toka’i mo e kau *donor* ‘oku nau hanga ‘o fakalelei’i ‘a ‘ete patiseti. Ko e *donor* Sea ‘oku fe’unga honau ivi pea mo e pa’anga ‘e 266 miliona, ko e ivi ko fonua ní ia ‘oku 130 miliona p Sea, ko e fakak toa hake mo e t naki mai ‘a e ngaahi me’a kehekehe ‘o 551 miliona.

Sea ‘oku ou lave ki ai ko hono ‘uhingá ko e kaveinga ‘oku poupu’i ‘e he ‘Eiki Pal mia pea ko e Minisit ke hokohoko atu ‘a e taumu’a ng ue ko eni ke fakatau’at ina’i ‘a *Irian Jaya*. Na’e ‘ikai ke tali ‘i he Pule’anga Papua Niukini ‘a e kole visa ‘a e sekelitali *West Papua* ke h ange ki Papua Niukini, na’e ‘ikai ke ne tali, pea ‘ikai ke ‘i ai ha’a ne fakamatala lelei ki ai. Ko Papua Niukini eni ‘oku kaung ’api pea mo *Irian Jaya* ‘oku ‘ikai ke nau tali eni. Sea, ko hono ‘uhinga ia ‘oku mahu’inga ai ‘a e pule lelei pea mo hono tauhi ‘a e v he ‘oku makatu’unga ‘a e *Budget Statement* uangeau onono miliona ‘i he foaki mai mei tu’apule’anga. Kapau he ‘ikai ke tau tauhi te tau uesia ai ‘a e ngaahi fakamole ‘oku tokoni’i ai hotau fonua, tautautefito ki he ngaahi potungaue ko eni ki he ako kae ‘uma’ foki ‘a e mo’ui.

Ko ia Sea ‘oku fai ai ‘a e fakatokanga kuo ‘osi kotofa mai p ‘e he Minisit Pa’anga, founa ‘a hono tauhi pule lelei pea mo e founa hono tauhi ‘etau v ‘oku makatu’unga ai ‘a e ‘aho ní Sea, pea ‘oku makatu’unga ke ng ue’aki ‘a e hingoa totonu ‘o e fonua.

Sea ‘oku ‘ikai ke u to e fie lave au ki ha fonua kehe, k ‘oku ‘i ai hotau ‘ fonua kaung ’api ‘oku nau tangi mai ‘i he ‘uhinga ko nautolu kakai totonu ‘o e fonua, pea ‘i he’ene peh te tau tauhi p hotau v pea mo e ngaahi ‘amanaki ‘oku tuku mai ‘i he Minisit Pa’anga tau tauhi mu’a ‘a e pule lelei makatu’unga ai ‘a e Patiseti. ‘a e 266 miliona ‘i he kakai kehe ‘oku nau foaki mai ke tau ‘inasi ai. Ko ia p Sea m l .

Sea K miti Kakato: Hou’eiki ko e ngaahi me’a ko ‘oku mou tokanga ki ai sai p ko eni ‘oku tokanga p ki ai ‘a e ‘Eiki Minisit Pa’anga toki tali mai, k tau ki’i m l l h ‘o fakamokomoko. (Na’e m l l heni ‘a e Fale)

<005>

Taimi: 1515-1530

S tini Le’o : Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e K miti Kakató.

Sea K miti Kakato : Hou’eiki, tau hoko atu ki he’etau kongá faka’osí. ‘Eiki N pele Fika l ‘o Tongatapu, ne lava lelei ia e? Ko e ‘Eiki N pele ‘o Niuá, pea toki hoko mai ‘a Vava’u 15, pea faka’osi e ‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Maí.

Tokanga ki ha founa e Pule’anga vete’aki fe’amokaki fakapa’anga

Lord Fusitu’a : Fakam l atu ki he Feitu’u na, ‘Eiki Sea. Ko e toe ki’i fakap p ki he

Pal mia, kuo mahino mai 'ene fakama'ala'alá 'ana ia, ko e kei tali p eni ki he *policy*. 'Oku hang kiate au ko e ' me'a ko na'e fakamalanga'aki 'e he 'Eiki N pele Fika 1 'o Vava'u, ko e ngaahi *policy* ia ke ne fakafepaki'i 'a e fe'amokakí. K 'o kapau 'oku 'i ai ha *policy* sio l l a peh 'a e Pule'angá, pea me'a mai mu'a ki he Pal mia, pea ka 'oku 'ikai, 'i he laum lie e ng ue fakataha, pea me'a mai ki he N pele Fika 1 'o Vava'u ke 'oatu e ngaahi fokotu'u ko ia ke tokoni ki he ng ue 'a e Pule'anga.

'Eiki Pal mia : Sea, 'oku ou tui ko e fehu'i mahu'inga eni. 'Oku ne fehu'i mai ki he motu'a ni. Sai, 'oku 'i ai e fe'amokaki. Ka ko e h ko ke vete'aki pe fakasi'isi'i e fe'amokaki? Ko e fehu'i ia. Sea, 'oku 'i ai e ngaahi kupu kehekehe 'o e s saietí, pea 'e lava ke nau ng ue fakataha. 'Uluakí, ko e ako. Ko e fo'i *process* ko 'i hono ako'i e kakaí, ke tau tatau.

Lord Tu'i' fitu : Sea, ki'i fakatonutonu fakamolemole 'o ka laum lie lelei 'a e 'Eiki Pal mia

Sea K miti Kakato : Fakatonutonu.

Lord Tu'i' fitu : Kole mu'a ki he 'Eiki Pal mia ke me'a mai pe mu'a he *policy* 'a e Pule'anga, kae tuku e s saietí ia he ko e ki'i 'iuniti si'isi'itaha ia, pea toki 'alu ki he Pule'angá.

'Eiki Pal mia : Sea, 'oku ou peh atu ke tuku mai ha'aku faingam lie he 'oku te'eki ai ke 'osi 'eku fo'i s tesi kuo fakatonutonu mai.

Lord Tu'i' fitu : Sea, ko e 'uhinga ia 'eku fakahoha'á, he ko e s saietí 'oku 'ikai ke ne ma'u 'eia e mafai tatau mo e *policy* 'o e tu'utu'uni 'a e Pule'angá. Ko e s saietí ia 'oku 'i lalo 'aupito ia.

'Eiki Pal mia : M l 'aupito Sea.

Lord Tu'i' fitu : Ko ia, Sea.

Sea K miti Kakato : Mo'oni p 'a e 'Eiki N pelé. K 'o kapau te u fie 'alu ki m keti, kuo pau ke u fou atu h 'o toki 'alu ki m keti. Hoko atu, 'Eiki Pal mia.

Fakama'ala'ala Pule'anga ki he founga vete'aki e fe'amokaki

'Eiki Pal mia : Ko e *policy* kotoa p 'oku 'ikai ke fatu 'i ha fo'i noa. Ko e *policy* kotoa p 'oku pau ke fatu 'i he anga e m fihunga 'a e ngaahi kupu kehekehe 'o e s saietí. Ko e 'uhinga 'oku ou lea ai ki he sosaietí, he 'e makatu'unga 'a e m fihunga 'a e kupu kehekehe 'o e sosaietí, 'a e *policy* 'a e Pule'angá. Ko e 'uhinga ia 'oku ou lea ai ki ai. Ko ha *policy* lelei, kuo pau ke ne hanga 'o fakakaukau'i k toa 'a e ngaahi kupu kehekehe 'o e s saietí mo e anga 'enau ngaahi fakahoko fatongia. Ko e h *role* 'oku *play* 'e he fo'i me'a taki taha. 'Oku fehu'ia 'e he toko taha ko eni hono veté. Ko e vete ko eni, 'oku 'ikai ke vete 'e ha fo'i kupu 'e taha. Ko e akó. Kuo pau ke hanga 'e he ako 'o ako'i 'a e tangata, ke fakapotopoto mo maama hono 'atamaí. 'A ia ko e fo'i *process* ia 'oku ki'i l l a. Pea 'oku fai e ng ue ia 'a e silapa e akó ki he me'a ko iá.

Ko e me'a 'e taha 'oku fekau'aki mo e me'a ko eni, 'oku fekau'aki ia pea mo e 'ulungaanga ko 'o e kau ng ue. Kapau te mau peh atu, hang ko e me'a na'a ku fakahoha'a ki ai 'anenaí. Fe'unga pe mo e p seti e 18 'a e *performance*. Kuo pau ke hanga 'e he Pule'angá 'o fusi'i 'a

e me'a ko eni ke p seti e 60. Kuo pau ke fai e fo'i ng ue ko íá. K ko eni, ko e fo'i fakahoko e fo'i fatongia ko íá 'oku 'ikai ko ha me'a faingofua. 'E fai e fepakipaki mo e kau ng ue. He kapau 'e peh atu 'e he Pule'anga, sai, h ko e ki tu'a, 'ikai ke fe'unga ho'o *performance*. Ko e me'a ia te tau fepaki aí. Ko e 'uhingá ko 'etau feinga ke hiki 'a e *performance* 'e fai 'e he kau ng ue. Kuo pau ke hanga 'e he Pule'angá 'o fusi ke fefeka 'a 'ene *discipline* e kau ng ué, ko e 'uhingá, kae fakapapau'i 'oku hiki ki 'olunga 'a e *performance* 'a e *level of performance*, mo e *effectiveness* mo e *efficiency* 'a e kau ng ue. Ko e fo'i me'a ia 'e taha.

Ko e taha, te mau fa'u atu e *policy*, fakasi'isi'i e faikavá. Tau faikava tu'o 2 p he uike, tuku p he 12.00 po'uli. Ko e h hono 'uhinga? Kae mohe 'etau kau talavou ke nau *fit*, pea nau ' pongipongi he 'aho e taha. Ko e me'a ia 'e hiki ai e *efficiency*. Ko e *efficiency* 'oku 'ikai ko e ng ue faka-Pule'angá p . Ko e *efficiency* fakafo'ituituí, 'oku mahu'inga, neongo 'oku 'ikai ke nau ng ue he Pule'angá. 'Oku lahi e ngaahi me'a kehekehe ia, hang ko e me'a ko eni 'oku ou fakah atu. Hang ko 'etau kongá ko eni ki he ma'u me'atokoní. Hou'eiki, 'oku kapiteni a Tonga ni he sisinó, totonu ke tau m ai. Tau m he sisinó. 'Oku 'ikai ke tau m kitautolu. Hang ko 'oku tau laukau'aki'etautolu 'etau feti. Sea, 'oku 'i ai 'ene kaunga e me'a ko eni ki he ... 'Oku fu'u 'ova 'etau ma'u e me'atokoní.

Lord Tu'ilakepa : Sea, 'e sai p ke u ki'i tokoni ange ki he 'Eiki Pal mia?

Sea K miti Kakato : Tokoni.

Lord Tu'ilakepa Sai p ke u tokoni atu ki he Feitu'u na? Sea, 'oku ou lave'i p 'oku fiema'u 'e he 'Eiki Pal mia ke fai ha me'a he fonua ni, koe'uhí ke malava 'o fakahoko e ngaahi fatongia ki he kakaí. 'Eiki Pal mia, ke me'a mai koe ki he sisino. Kapau 'e taa'i ha ki'i fo'i tepi, pea ke ki'i vakai ha taha sisino kae ki'i *kou kou*. Masi'i 'oku ifo ange 'ete sio atu 'a kita ki he koukou 'a e tama sisinó 'i ha tama 'oku ki'i pahapahau. 'A ia, ko e anga ko 'ene lea 'ana ia, 'ene peh ki he sisinó, 'ikai pea 'oku ou tui p , tukuange p ke tau'at ina.

Ko e faka'osí, 'Eiki Sea, fekau'aki ko eni pea mo e me'a 'oku ne me'a mai ki ai ki he kalapu faikava. 'Oku ou tui 'Eiki Pal mia, ko 'eku tokoni atu p ki he Feitu'u na, koe'uh he 'oku ou nofo 'i he 'elia e Feitu'u na. Ko e founga p , hang ko eni 'oku mau hanga 'o 'aí. Ko e 'o kole ki he ngaahi feitu'u te nau malava 'o fakapa'anga, 'ai 'enau ki'i polokalama *activities*, 'ai ha'anau toutu'u, 'oku mau lolotonga lele ...

'Eiki Pal mia : Tuku mu'a ke toki tokoni mai 'anai, t naki mai 'ene me'a ko ia ki he 'eku malangá.

Lord Tu'ilakepa : Ko 'eku tokoni ki he 'Eiki Pal miá. Ko e faikavá, ko nautolu 'oku mei lahi taha hono talanoa'i e ' me'a kotoa he fonua ni. Pea ko e ki'i o'i 'e taha, kapau 'e fa'u e *policy* 'o fakafefeka, te nau ongo'i p pula, pea 'e ongo'i faingata'a'ia, pea 'e 'i ai e ki'i uesia ai. Lolotonga lele lelei p 'etau me'á he fonua ni.

Sea K miti Kakato : Hou'eiki, hang ko ia na'a ku fakahoko atu 'anenai. Ko e tokoni e na'e fai mai 'e Ha'apai Fika 1, N pele. 'Oku 'omai e makatu'unga, 'omai mo e *source*, tokotaha 'oku ma'u mei ai. 'Omai mo e fika pea te hanga 'o fakahoa. Ko e fa'ahinga tokoni ia 'oku ou fiema'ú. M 1 .

'Eiki Pal mia : Sea, hokohoko atu p mu'a.

Lord Tu'ilakepa : Sea, 'oku 'ikai ke tali ia 'e he Feitu'u na ia 'emau tokoni atú 'oku mau feohi mo e kau faikavá. Mau lolotonga fakalele e ngaahi polokalama *activity* peh , ke langa e kakaí ke nau ng ue, pea 'oku kau ai e si'i f nau 'oku nofo i 'Isileli, mo Hala'ovave, ko Longolongo, ko Kolomotu'a, ko Puke. Mau 'o feinga holo 'omai, pea ka 'oku 'ikai, 'omai mo e ngaahi houa ke 'eka e 20, ngoue ai 'a e kau faikava. 'Ikai ke nau mohe p e kau faikava. 'Oku nau ng ue, he 'oku 'i ai honau ngaahi f milí. Me'a ko eni ki he kau Siainá, 'oku 'i ai honau fu'u ivi fakapa'anga 'anautolu 'oku nau omi mo ia, pea 'oku 'ikai ke tau lava tautolu 'o fehangahangai mo kinautolu. Tonu ke hanga 'e he Pule'anga e 'aho ko eni 'o kamata hono fakangatangata 'a 'enau mai ki he fonua ni. Pea mou me'a hifo he taimi ni, kuo 'osi teuteu ke fakamo'oni e 'Eiki Pal mia, ke fakangofua ke folau ta'evisa mai 'a e kau Siaina, folau ta'evisa atu e kau Tonga.

'Eiki Pal mia : Fakatonutonu atu. Tuku mu'a ke 'osi 'eku me'á, pea ne toki hanga 'e ia 'o 'omai 'ene me'á. Sea,

Sea K miti Kakato : Hoko atu, Pal mia.

'Eiki Pal mia : Ko e sitetisitika fakamuimuitahá, 'oku holo 'a e *life expectancy*, pe ko e mo'ui 'avalisi 'a e tangata mei he 66 ki he 60, pea holo e kakai fefine mei he 69 ki he 66. Ko 'ene tu'u ko ki mu'a, na'e 72 e kakai fefine, pea na'a tau onongofulu tupu lahi, pea tau faai hifo ai ki lalo.

Lord Fusitu'a : Sea, ko e ki'i tokoni p ki he me'a 'a e 'Eiki Pal miá. 'Eiki Pal mia 'oku ou fakam l atu ho'o fakama'ala'alá, ko eni kuo ke me'a mai 'aki 'o tukuaki'i 'a e li'aki akó, tukuaki'i 'a e...

'Eiki Pal mia : 'Oku 'ikai ko e tukuaki'i, ko e fatongia.

Lord Fusitu'a : K taki, laum lie lelei p mu'a ke 'atu e tokoní.

'Eiki Pal mia : Sea, 'oku ou kole atu tukumai haku faingam lie ke 'osi kae toki 'omai 'ene fakatonutonu mo 'ene *comment*.

Lord Fusitu'a : Pea mo e sisinó, mo e faikavá pea mo e ng ue faka-Puleangá. Ki'i fakaongo atu. Ko e h e *policy*, ko e tefito'i fakakaukau, ko e h 'a e fofoa'i 'a e fo'i fakakaukau ke *generate* ha *revenue* 'a e Pule'anga ke ne fakafepaki'i 'a e fe'amokaki 'a e pa'anga h atú mo e h má. Ko e poiní ia, 'Eiki Sea, kapau te ke me'a mai mu'a'aki e me'a ko iá.

Sea K miti Kakato : M l 'Eiki N pele. Mou k taki 'o me'a ki he fakamatala 'oku 'omí. He 'e 'alu'alu p 'o a'u ki he ngaahi me'a ko 'oku mou fiema'ú. M l .

'Eiki Pal mia : Sea, ko e fehu'í. Ko e h ha founa 'a e Pule'angá? 'Oku ne fehu'i mai he founa, pea ko eni 'oku ou... ke vete'aki e palopalema ko ení. Pea ko 'eku veté eni 'oku ou talaatu e ngaahi founa ke vete'aki. Ka mo'ui lelei ha fonua, 'e hiki ki 'olunga 'a e *efficiency* mo e *effectiveness*, 'ikai ke toe veiveiua ia. Ka mahamahaki ha fonua, 'e holo honau ivi ng ue. Na'a ku toki ha'u eni mei Ha'amoá, Hou'eiki. 'Oku 'ikai ke fai ha inu kava tonga ia 'a e kakai 'i Ha'amoá. Ko e m tu'á p 'oku nau inu kava he m ketí. Ko e tamaiki tangatá ia 'oku nau fa'u tasi nautolu 'o fe'auhi fakavahe. Pea ko e *fit* e *fit* e tamaiki Ha'amoá. Pea 'oku te sio 'oku nau longomo'ui e fu'u tamaiki tangatá.

Sea, ko e poiní, na'e fakamamafa'i 'e he Tu'í. Fie ma'u ha s saieti mo'ui lelei, ka nau lava 'o ng ue, pea *pick* 'enau ng ue, 'a e ola 'enau ng ue. Ko e taha ko 'a e founga ko ke vete'aki 'a e me'a ko ení. 'Ai ke tau mo'ui lelei. Pea ko e kau talavou ko 'oku fakafalala ki ai ke fai 'etau ng ué, 'oku nofo he ta'u 20 ki he ta'u 40 tupu. Ko e vaha'a taimi eni ko 'oku lahi faka'uli'ulia ai 'enau mama kava tonga. Mole-ke-mama'o ke u hanga 'o fehu'ia, pe te u ta'ofi 'enau inu kava tonga. K 'oku ou fokotu'u atu e founga, 'e lava ai ke hoko hotau kau talavou ko e kakai mo'ui lelei, kakai *fit* ke nau fai 'etau ng ue. Ko e founga 'e taha. Ko e kakai ko eni 'oku takatakai noa'ia holo he m ketí, mou k taki atu 'o ki'i laulau atu ha 'aho. Mole-ke-mama'o ke u peh atu, tuku e takatakai noa'ia. 'Ikai ke 'i ai haku mafai ke u 'alu 'o fekau. 'Alu ki 'api 'o fai ha ng ue...

<006>

Taimi: 1530-1540

'Eiki Pal mia:'oku 'ikai ke u lava 'e au 'o ma'u 'a e mafai ko iá, k 'oku ou fokotu'u atu 'oku mahu'inga ki he kakai ko ení ke tau talanoa mo e ngaahi m tu'a ko ia. Ke nau 'o ng ue. 'Oku fiema'u 'a e tokotaha kotoa hang ko 'eku lau. Ko e h p 'a e me'a te ke lava 'o fai pea ke fai. 'Oua 'e fu'u nofonono noa'ia p he 'aho ki he 'aho, ka nau 'o si'i fakahoha'asi... Ko e fehu'í, 'e anga f f ha'atau hanga 'o feinga'i, ke vete 'a e ngaahi palopalema ko eni. 'Oku ou fakamatala atu 'a e founga. Akó 'oku totonu ke vakai'i 'a e silapa 'a e akó p oku tonu 'a e silapá p 'ikai. 'Oku tau lava *produce* ha kakai 'osi ange 'enau ako, h mai ki tu'a 'oku nau lava *contribute*. Hou'eiki, ko e 'apiakó ko e fu'u *factory*. Ko e fu'u *factory* ko iá, kuo 'osi fakanaunau pea 'ave ki ai 'etau *raw material* ko e kakai poto. 'A eni na'e 'i ai 'a Siaso mo e kau tama ko eni. Ko 'etau *best material* ia, 'ave kinautolu 'o teuteu'i ai ke nau *fit* ke nau mai 'o fai 'etau ng ue. Ko e fehu'i ki he *factory* 'o e 'aho ni, 'oku maau 'a e naunaú ke fai'aki, ke tau lava 'o *produce* ha fo'i *product* 'oku nau h mai ki tu'a 'oku nau lava? F f 'a Toloa mo e ngaahi 'apiako ko ia? 'Oku fie ma'u ke *review* 'a e silapa 'o e ako...

S miu Vaipulu: 'Omai mu'a 'eku taimí Sea ke u hoko atu au, kae toki fai 'a e f nanga ko eni ha taimi kehe.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Tokanga ki he te'eki tali Fale Alea fakalahi Patiseti ta'u kuohili

S miu Vaipulu: Te u nofo taha p au he fatongia ko ia 'o e Fale ni, fakatatau ko e taimi 'e ni'ihi 'oku tau 'i he *Budget Statement* Fakamatala Patiseti. 'I he Fakamatala Patiseti ko ení, 'oku talamai ai ko e Patiseti ko ia na'a tau tali he ta'u kuohilí, ne 'osi ne 'i ai 'a e Patiseti fo'ou. Lolotonga ko iá 'Eiki Sea te'eki ai ke tali 'e he Fale Alea ha toe fakalahi e pa'anga. Ko e me'a ia ke tau fehu'i. Ko hai na'a ne fakangofua 'a e pa'anga ko iá ke ng ue'aki? Ko e h 'a e founga na'e fakangofua 'a e pa'anga ko iá ke ng ue'aki 'e he fonua? Ko e me'a ia 'oku ou tui 'oku totonu ke tau nofo ai 'a e tokanga 'a e Fale ni, he ko e fatongia totonu ia faka-Konisit tone 'o e Fale ni, ke tukuange 'a e pa'anga ko ia 'a e fonua ke fai'aki 'a e ng ue. M l 'a e ng ué ia Sea. K ko hai na'a ne tukuange 'a e pa'angá, mo e founga na'e tukuange'akí 'oku ou fehu'i ia. Ko e me'a ko eni 'Eiki Sea ki he ngaahi t nounou.

'Eiki Pal mia: 'Oku ou fakam l atu he 'omai 'a e faingam lié, ka 'oku ou tui p kuo u tali 'a e me'a kae hoko atu ha taha kehe ia. Ko ia 'oku ou kole atu ke tukuange mai mu'a ke u tali 'a e me'a.

S miu Vaipulu: ‘Io, ko e h p ho’o tu’utu’uni Sea..

Sea K miti Kakato: Vava’u 15 eni he taimi ni

Ke ‘i ai ha ng ue ke fakang ue’i ai hako tupu e fonua

S miu Vaipulu: Ko e me’a ia ko ke fai ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ko e ta’ofi ‘o e inu kava. ‘Oku ‘asi p ia ‘i he *Budget Statement* ko eni. Fakaangaanga ke ‘i ai ‘a e silipa toho’anga vaka, te’eki ai ke ako’i he fonua ni ha kau kasa ke nau kasa ‘a e vaka. Te’eki ai ke ako’i ‘a e ngaahi me’a kehekehe ke ma’u ng ue ai ‘i he ng ue’anga ko ia. ‘E iku, ‘o toe ‘omai p ha kakai mei muli ke mai ‘o fai ‘a e ng ue. Ko e ‘ ng ue ia ‘oku ‘asi ‘i h . Lolotonga, taimi tatau, talamai ‘e he Patiseti mo e Minisit Pa’angá, ko e tu’u ko ia ki he kaha’ú.. Manatu au ki he fakamatala ‘a e ‘Eiki ‘a Havea Tu’iha’ateiho mo e Minisit Lao. Tu’u ‘a e ‘eá ki he kaha’ú pule p ‘a Sihova. Ko e tu’unga ia ko ‘oku tu’u ai ‘etau *economy* he ‘aho ni. Fie ma’u ke tau *create*, ke fakatupu ‘e he Pule’angá mo e Fale ni, ha ng ue ke ng ue ai ‘a e hako tupu ‘o e fonuá, kae lava ke kake ‘etau *economy*. H mai leva ai mo e akó, ke ako’i ke nau fakahoko ‘a e ngaahi fatongia ko ia. Pea to’oto’o ‘Eiki Sea ‘a e faitotonú, ke na fononga fakataha. Ko e me’a ia ‘oku fiema’u ke fai ‘i he fonua ni. ‘Oku ‘ikai ko e me’a ia ke tau tau’aki fakafekiki p Sea, mo ‘ai e tuku, ‘ikai ke mahino p te tau ‘i f . Fie ma’u ke tau feng ue’aki fakataha, lava leva ke tau sio ai ki he kaha’ú, ‘oku ‘i ai ha kaha’u lelei ‘o e fonua ni.

Tokanga vahevahe tokoni Patiseti fakav henga

Ko e taha ‘Eiki Sea ‘i he peesi 10 ko ia ‘o e Fakamatala Patiseti ko ení, ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ko ia na’a ku lave ki ai ‘aneafi pea lave ki ai mo e Fakafofonga Ha’apai 12 ko e vahe tolu ‘e ua ‘o ‘etau pa’anga *budget* ‘oku ‘alu ia ki Tongatapu ‘at ‘at , koe’uh ‘oku tokolahi ia. Ko e ‘uhinga ia ko ‘oku ‘omai he pepa. Tokolahi ange ‘a Tongatapu, pea tokolahi ange ‘a e kau ng ue faka-pule’anga. ‘Eiki Sea, feinga ‘a m m ni ke fakasi’isi’i ‘a e ‘alu ko ia ki he kolo lahi. ‘Oku tau feinga kitautolu ia ke toe fakalahi, ‘o toe lahi ai ‘a e palopalemá, lahi ai ‘a e faihiá, lahi ai ‘a e ta’ema’u ng ue. ‘Ikai ke tau fakatupu ha ng ue ‘i motu, ke nau nofo ‘o ng ue ai. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘omai ai ki heni, pea iku, vahe tolu ‘e ua ‘o e *budget* i ‘ai ia ‘i Tongatapu, kae hala kotoa,. Vakai ange ki si’i Niua, kuo noa (0) ia. ‘Ikai ke toe ‘i ai ha ng ue ‘e lava ke fakakaukau’i ki he ongo k inga ko íá, koe’uh ‘Eiki Sea ke nau lava nofoma’u ‘i honau feitu’u. Kole atu...

Veivosa Taka: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

Veivosa Taka: Ko ‘eku fakatonutonu atu he tu’unga ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e vahevahe Patiseti. Ko e ngaahi *ministry* kotoa ‘oku ‘i Tonga ni, k ‘oku ‘i ai ‘a e ‘inasi ai ‘o Ha’apai mo Vava’u mo Niua. Ko e ki’i fakatonutonú p ia Sea m l .

S miu Vaipulu: Kau ia he fakatonutonu maumautaimi, pea hala, he ‘oku talamai ‘e he pepa ko ení ‘i he peesi 10, vahe tolu ‘e ua ‘o e *Budget*. ‘Oku tau talanoa ‘i he me’a ‘oku ‘i he pepa. ‘Oku ‘ikai ke fai ha fakatonutonu noa’ia Sea.

Veivosa Taka: Sea, ko e ki’i fakatonutonú, ko e me’a ia ‘oku ‘i he pepá, k ‘oku ‘i loto ai hono langa ‘o e hala ko ia ‘o Ha’apai. ‘Oku ‘i loto ai hono ‘ave ‘a e ngaahi tangik mei he Potung ue Mo’uí ki Ha’apai, peh ki he *Fisheries* ‘oku ‘ave mai ai ‘a e ‘aisi ‘e 9 ki he ‘otu

motu. Ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga atu ki ai, 'oku 'i ai 'a e ngaahi koloa ai ko e Patiseti ke tokoni ki Ha'apai.

S miu Vaipulu: 'E toki malanga p ia Sea hono taimi. M l Sea. Ko e taha 'o e me'a 'oku tau vakai ki ai he fakamatala *budget* ko eni, ko e toutai. Ko e iká ia 'oku fele 'i tahi. Tau feinga ke fakalahi, fakaivia 'a e kau toutai. 'Ave ha vaka ke nau 'o toutai mai 'o 'omai 'a e iká, pea hiki ai 'etau *economy*. Ko e me'a ia ko mahalo na'e faka'amu ki ai 'a e N pele ko ia 'o Niuá, ke fakahoko mai ki he Fale ni. Kaikehe Sea 'oku tuku atu ai 'a e me'a ko eni, hang ko ia ko e 'uluaki fehu'í, fakamahino mai ko hai na'a ne fakangofua 'a e pa'anga ko eni ke tukuange ki tu'á mo e founá he 'oku 'i ai 'a e tui 'a e motu'a ni, 'oku ta'efaka-Konisit tone 'a e me'a ko ia na'e fakahoko 'e he Pule'anga ki he pa'anga. M l 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Hang p ko ia na'a ku fakatokanga atu he'etau kamata' toe miniti 'e 20, ko e taimi eni 'oku fa'a ha'u ai 'a e peau tupukoso. Mou k taki, mou tokanga 'o piki ke ma'u, ka tau a'u lelei ki taulanga. 'Eiki Minisit .

Te'eki totongi Pule'anga ha pa'anga te'eki fakamafai'i mei he Fale

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: 'Eiki Sea 'oku ou fakam l atu hono 'uli'i hotau vaká talu mei he 'aho T site. Tau fononga mai eni ko e 'aho ni kuo tau sio p ki taulanga. Kuo paasi 'a e ngaahi fisi'inua 'o e vaha folau, pea 'oku ou ongo'i p 'oku tokam lie 'a e Hou'eiki, 'i he fakamatala fakama'ala'ala mo fakaikiiki kuo fai 'e he 'Eiki Minisit Pa'angá, pea peh foki ki he Tokoni Pal mia. Sea 'oku ou kole atu 'a e ki'i toenga miniti ko eni ma'aku, he na'e talu 'eku faka'ilonga atu 'aneuhu, ka te u ki'i foki nounou mai p ki he tokanga ko ia 'a e Fakafofonga mei Vava'u...

<008>

Taimi: 1540-1550

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: ... Ki he hoha'a ko eni ke fakamafai'i e pa'anga ke totongi atu, pea 'oku fie fakamahino'i p 'oku te'eki ai ke 'i ai ha pa'anga ia 'e totongi atu 'e he Pule'anga na'e te'eki ai ke fakamafai'i mei he Fale ko eni. Ko 'etau 'esitimeti lolotonga ko ia p ia 'oku ng ue'aki 'e he Pule'anga. Ko e 'esitimeti ko eni 'oku tau talanoa ki ai ko e ta'u fakapa'anga hoko ia 2016/2017.

'Eiki Sea te u foki mai p ki he kakano ko 'o e *statement* ki he konga faka-Tonga peesi 18 p , peesi 18 'oku 'i ai 'a e ki'i fakat t ai ko e 4-1. 'I he... ko e fakat t ko eni 'Eiki Sea 'oku toe 'asi p he fakat t tatau 'i he peesi 15, pea ko e fakapilit nia eni. Taimi ko 'oku fakafehoanaki ai he 'oku ou 'ilo p ko e Fale 'Eiki ni 'oku lelei 'enau ako, ki'i mahino ange e fakapilit nia 'i he'etau lea faka-Tonga.

Fakama'ala'ala vahevahe pa'anga Patiseti

'E 'Eiki Sea, ko e, 'i ai e hoha'a he Fale ko eni, fa'a 'ohake ko e h e taumu'a ng ue, ko e h e palani, ko e h e *policy* 'a e Pule'anga? Hou'eiki, ko e pepa ko eni ko e *policy* ng ue ia, ko e *policy statement* ia 'a e Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga ko eni hoko. K 'i he fakat t ko eni Sea 'oku ou loto ke nofo p ai 'etau tokanga he ko e uho ia mo e kakano ko 'o e fakamatala *statement*. Ko hono fakaikiiki, 'osi fai ia he 'Eiki Minisit Pa'anga. Ko e v sone, ko e taumu'a ng ue 'a e Pule'anga Tonga ki he ta'u 'e 10 ko eni ka hoko, 2015-2025. 'A ia kuo 'osi fai hono mape'i ia 'e he Pule'anga 'a 'etau siate folau he ta'u 'e 10 ko eni. 'Oku hang 'a e mape ko eni

(H fanga he fakatapu 'Eiki Sea) ha fu'u feke pea ko e fu'u feke 'oku fo'i kave 'e fitu. Mou me'a hifo ki he fakatapu, ko e langa faka'ekon mika 'oku tu'uloa. Ko e fu'u fo'i 'ulu ia. K toa leva e ngaahi, 'a e ngaahi kupu ko eni 'e fitu 'oku nau tuhu kotoa p ki he langa ha 'ekon mika 'oku tu'uloa 'i he kaha'u. Ko hono fakaikiiki ko 'o e ngaahi kupu 'e fitu ko eni mo e ngaahi v sone ko eni 'a e Pule'anga, 'oku lave ia ai, 'uluaki ki he langa faka'ekon mika. Ko hono ua, 'oku lave ia ki he vahevahe tatau. Lave ia ki he me'a na'e hoha'a ki ai e Hou'eiki, 'ikai ke ngata p hono tufotufa e ngaahi mon 'ia ki he ngaahi kolo ki 'uta mo e kolo ki,...mo e ngaahi kolo pea peh ki he ngaahi 'otu motu. Ko e 'esitimetri ko eni 'oku vahevahe tatau ai e ngaahi mon 'ia ke 'inasi kotoa ai p 'a motu pea mo e ngaahi kolo. Ko e konga hono tolu, lave ia ki he *human development* mo e *center issue*. Ko e ako ia. Ko hono teu'i ia e kaha'u 'o e fonua ki he kaha'u. Pea 'oua na'a fai ha filifilimanako 'i he tangata mo e fefine. Ko e fu'u kave ko hono f ko e pule lelei ia. Ko e tau peh p pule lelei 'oku mea'i kotoa 'e he Fale ni ko e h e 'uhinga e pule lelei. Konga hono nima 'oku lave ia ki he ngaahi langa lalahi 'a e Pule'anga, *infrastructure* pea mo e tekinolosia. Konga hono ono, ko e fu'u kave eni ki hono tokangaekina 'o e ' takai pea mo e ngaahi koloa fakanatula 'o e fonua. Pea ko e kave faka'osi ko e ngaahi me'a fakapolitikale na'e 'osi fakama'ala'ala ia 'e he 'Eiki Pal mia.

Pea 'i lalo hifo p ai Hou'eiki 'oku 'i ai leva 'a e ngaahi fu'u pou tuliki 'e nima ai, 'ikai ke u toe fakal l a, k 'i he pou tuliki leva 'e nima ko ia, pea 'oku tafe hifo leva mei ai 'Eiki Sea 'oku 'alu hifo leva mei ai ko e ngaahi *corporate plan* 'a e ngaahi Potung ue k toa 'a e Pule'anga. Ko e tohi eni 'e hongofulu tupu 'oku fa'o 'i he, na'e 'osi tufa kiate kimoutolu. Ko e palani fakaikiiki ia 'a e Potung ue kotoa p ke fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ng ue p ko e *policy* 'a e Pule'anga ke a'usia 'a e v sone ko eni. Ko e palani ko eni 'oku 'omai fakata'u tolu. 'Oku 'ikai ke 'omai ta'u 10. Mou mea'i Hou'eiki ko e palani ko e anga ia 'etau fokotu'utu'u mo 'etau faka'amu ki he kaha'u. Peh 'e he Pule'anga, fe'unga p e ta'u 'e tolu. Ko e sio p ia 'e meimei ofi mo tonu ange 'etau sio ki ai. Ka 'e hoko p ki he ta'u kaha'u, te tau toe *review* 'etau palani ko ia p 'oku kei, tau fononga p 'i he hala tatau. K toa 'a e ngaahi pou tuliki 'e fitu mo e kave 'e fitu ko eni, ko hono fakaikiiki 'Eiki Sea 'oku fakamatala'i mai ia 'e he tohi ko eni. Pea ko e mahu'inga e tohi ko eni, 'ikai ke u toe lave au ki he fakaikiiki. 'Oku ne hulu'i mai leva 'a e vahevahe ko 'o e koloa mo e naunau ko 'a e Pule'anga p ko 'etau Patiseti ia ki he ngaahi Potung ue 'a e Pule'anga ke lava 'o fakahoko 'a e ngaahi v sone mo e ngaahi *policy* 'a e Pule'anga ke fakatupulaki 'a e 'ekon mika 'oku tu'uloa pea ke fakatupu ha kakai 'oku mo'uilelei e fonua ni. Pea te u lave ki he ngaahi me'a ko ena na'e fai ki ai 'a e t folofola. 'A e tokanga ki he *NCD*, 'oku tokangaekina ia he Patiseti ko 'a e Potung ue Mo'ui. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi *policy* ng ue 'oku fokotu'u 'e he Pule'anga he ta'u ni, p ko hono toe faka'ai'ai 'o e ma'u 'o e me'a, 'a e me'atokoni 'oku fakatupu mo'ui lelei. 'I hono pou pou'i e sipoti, 'oku hanga 'e he Pule'anga he ta'u ni 'o tukuange ta'etukuhau'i p ta'etute 'a e ngaahi koloa kotoa p 'oku h mai fel ve'i mo e sipoti.

Lord Tu'i' fitu: Sea ...

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: 'Oku fel ve'i eni ia mo e mo'uilelei ...

Lord Tu'i' fitu: 'E lava p ke u fai ha ki'i fehu'i ki he 'Eiki Minisit

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Pea mo e teuteu ki he sipoti he kaha'u.

Tokanga ki he v feng ue'aki Kapineti mo e Fakataha Tokoni

Lord Tu'i' fitu: Fakamolemole, 'ikai 'oku ou, Sea m l 'oku laum lie lelei e Minisit . Ka u

to'o p ha ki'i miniti p 'e tolu. 'Oku ou nofo au ia he fu'u, he kave ko hono fitu, ho'o me'a, 'i he pule lelei. Pea u lotu ai Sea ke fakataumu'a atu ai e ki'i fehu'i ko eni 'i he ngaahi ng ue fakasiale. Laum lie lelei 'aupito e 'Eiki Pal mia he'ene me'a ki he s saieti, 'oku 'oatu ai e fehu'i ko eni fekau'aki mo e ki'i kave. 'I he peesi 94, fika 3.5, 'oku fokotu'u mai ai 'o peh , fakalelei 'a e ngaahi v feng ue'aki pea mo e ngaahi fakataha 'i he Fakataha Tokoni, Kapineti 'a 'Ene 'Afio, Fale Alea mo e Fakamaau'anga. Ko e pule lelei eni 'i he ngaahi *policy* 'a e tataki 'a e Pule'anga.

Sea 'oku ou lave'i atu, 'ikai ke u malanga Sea ko 'eku ki'i taki p ki fakat t kau toki fehu'i. Ko u lave'i hake na'e 'asi he ngaluope 'a e me'a 'a e peh mei he Pule'anga 'oku faingata'a'ia 'a e Pule'anga he ng ue pea mo e Fakataha Tokoni. Sea, lave'i 'e he motu'a ni 'oku 'i ai e fet 'aki 'i he ngaahi fa'unga pule 'o e ng ue ma'olunga taha 'o e fonua ni. Pea 'e u sia ai 'a e ngaahi ng ue fakasiale kotoa p , ka ko 'eku tui Sea, he 'ikai malava ke fepakipaki 'a e Kapineti pea mo e Fakataha Tokoni 'i he 'uhinga ko eni. Pau p ke 'i ai e kupu ke hau h fanga ki ai e kakai 'i ha taimi 'oku 'ikai ke nau m nava ai. Tapu p mo e 'Eiki Pal mia hang ko eni, na'e teuteu 'a e fakalahi ko eni 'a e sipoti pea na'e teke ai e 'api e Tu'i 'a *Villa*, pea toe fokotu'u mo e 'esi pea ta'ofi mai. K ko 'eku 'uhinga eni, ko e fepakipaki ko eni k 'oku nau ng ue p he afo 'e taha, 'e lava ke m nava 'a e kakai ki ha kupu kae fai e ng ue he kupu 'e taha. Pea 'oku fiema'u 'e he motu'a ni, 'oku fie ma'u ko e h e me'a ke fakav lelei'i mo h mai mei he faingata'a'ia ko eni 'oku hoko ko e 'uhinga kae foki 'a e ng ue 'a e fonua mo e Pule'anga ki he tu'utu'uni 'a e Konisit tone. 'Oku 'asi p ia he ki'i 3.5 he 94 ke fakalelei. Ko e anga ia e fehu'i 'a e motu'a ni ko e h e ngaahi me'a ke h mai ke fai mo fakalelei'i 'a e v ko eni he ko e ngaahi ma'u'anga mafai ma'olunga eni 'o e Pule'anga. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l , 'Eiki Minisit hoko atu p mo ha'u ai p 'a e tali.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: M l Sea. 'Oku ou fakam l atu heni ki he Hou'eiki he 'omi e *issue* ko eni ke fai ha tokanga ki ai. 'Ikai ke u lave ki ai Sea, 'oku tuku p 'e au ki he 'Eiki Pal mia ke toki me'a ki ai, kae mai ha'aku ki'i miniti 'e taha p p ua ke faka'osi atu e ki'i malanga ko eni 'Eiki Sea. Pea hang ko ia ko 'eku lave 'Eiki Sea. Ko e taumu'a fakalukufua, ke langa ha Tonga 'oku tu'uloa pea 'i lotu leva ai ko e 'Otua mo Tonga ko hoku tofi'a. 'Oku uki kotoa p kitautolu Sea he palani ng ue ko eni ke tau palani, tau fakahoko 'etau palani, 'osi ko ia, tau vakai'i e ola 'etau palani ki he 'esitimeti hoko. Taimi ko 'e fai mai ai 'a e l pooti fakata'u ko 'o e ngaahi Potung ue 'i he ta'u ni, te nau 'omai leva ai ko e silini eni na'e 'omai 'e he Fale Alea ke fakahoko'aki 'a e ngaahi polokalama ng ue ko eni. Ko hono tonu ke nau fakahoko mai ko e ngaahi fatongia na'e lava, ngaahi fatongia na'e 'ikai ke lava kakato. Ko e me'a eni 'oku fiema'u ke fakahoko. 'Oku fakahoko mai 'a e fakamatala ko ia 'e Sea 'i he *corporate plan* ko eni, 'oku 'omai fakataha pea mo e Patiseti he ta'u ni. 'Eiki Sea, ko e toe ... toe ko e ngaahi hoha'a ...

<009>

Taimi: 1550–1600

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: ..Hou'eiki, ke tau tali kotoa 'etautolu mo *address* e ngaahi *issue* ko ia, taimi te tau ai 'o vakai'i e 'esitimeti taautaha, p ko e pa'anga ia 'oku tau faka'inasi'aki ha potung ue ke fakahoko e ngaahi taumu'a ng ue 'a e Pule'anga, 'a ia 'oku 'omai 'e he *budget statement*. Pea ko u tui Sea, ko e taimi ko eni 'e fai ai e alea'i ko ia, kuo pau p ke tau lave tautolu ia ki he *budget statement*. Pea tau talanoa ki he fika, he ko e taumu'a ia 'o e *budget statement* ke ne hulu'i mai 'a e founga mo e fa'unga mo e palani na'e teuteu'aki

hono vahevahe 'a e naunau mo e pa'anga ko ia 'a e fonua. Ko hono taumu'a ia. Pea ko u tui au 'Eiki Sea, kuo napangapanga m lie 'a e ngaahi tafa'aki. Kuo tau fanongo ki he hoha'a 'a e t pile 'a e Hou'eiki pea peh ki he Fakafofonga 'a e kakaí pea mo e ngaahi fakamatala kuo fokotu'u atu 'e he Pule'anga ko e k pasa folau eni kuo fokotu'u ke tau folaua. 'Oku 'ikai ko e fo'i ta'u ni p , ta'u 'e 10. Pea 'i he ta'u 'e 10 ko ia 'oku to e fusi mai ke ta'u 'e 3 he ko hotau ivi fakaetangata 'oku fakangatangata p . Pea kapau 'oku 'i ai ha me'a, 'osi e ta'u ko ení 'oku tau vakai 'oku tonu ke to e fakalelei'i ange, ke tau fakalahi 'a e ivi ng ue ko ia ki he polokalama ko ia. Pea 'i he'ene peh Sea kuo u kole fakamolemole atu ki he Hou'eiki, tukuange hotau vaka ka tau folau. Ko e uike kaha'u, fiema'u ke tau ki he'etau Patisetí 'o talanoa ki he fika, ke tau kei lave mai ai p ki he Patisetí, pea ko u fokotu'u atu, mou loto lelei ka tau tali 'etau *budget statement* ki he 2016.

Sea K miti Kakato: Te ke tali p miniti 'e 5 ke ke malanga ai p te ke toki malanga he M nite?.

Lord Nuku: Sea ko e ki'i fehu'i atu p .

Sea K miti Kakato: Te ke faka'aonga'i e miniti ko ení p te ke toki tali ki he M nite ho'o miniti 'e 20, M nite, sai, 'Eiki N pele.

Tokanga ki he pa'anga lahi taha h mai ki he fonua

Lord Nuku: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu atu ki he Pal mia kae 'uma' e Hou'eiki Kapinetí. Tapu foki ki he Hou'eiki N pele mo e Fakafofonga Kakaí. Sea ko u m lie'ia me'a ko eni na'e toki fakahoko mai 'e he 'Eiki Minisit T naki Pa'anga. Ko e me'a ko ia na'a ne me'a mai, 'oku hanga 'e he fakamatala patiseti ko ení 'o hulu'i mai 'a e patiseti ko p ko e *current*, 'a ko 'a e pa'anga ko fonua Sea. Ko e me'a ko ia 'oku tokanga ki ai e motu'a ni 'Eiki Sea, ko 'eku fehu'í koe'uhi 'i he fakamatala patiseti ko ení 'Eiki Sea, 'oku kei masivesiva p kakaí. Pea ko 'eku fehu'í, ko e h e pa'anga lahi taha h mai ko ia 'a e fonua ki he fonua ni. 'I he ma'u ko ia 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, ko e pa'anga h mai 'i he'etau hanga 'o tuku atu hotau kakaí ki tu'apule'anga. Ko e fakamatala patiseti ko ení Sea, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e fakamatala mai ai Sea, ke ne hanga 'o to e fakalahi'i 'a e ivi ma'u'anga pa'anga ko ení. Ko u tui Sea 'oku ke mea'i p mea' ko ení. 'Ikai ke to e 'i ai ha pa'anga lahi taha 'e h mai ki he fonua ni, ka ko hono tuku atu 'o e kakaí ke nau 'o ng ue. Pea ko 'eku fehu'i 'a'aku ia ki he Pule'angá 'i he m m niti ko ení. P 'e lava ke to e fakalahi ange 'a e tuku atu hotau kakaí ki mulí 'i ha feng ue'aki 'a e Pule'anga pea mo e ngaahi fonua ko eni ko 'oku nau lava 'o fakang ue'í. Lave'i 'e he motu'a ni ko 'Aositel lia. Fie ma'u ko 'o e kau leipá. 'Ikai ke u lave hifo au ia ki heni 'oku fai ha ng ue ki ai, 'Amelika. Mahino p kiate au 'oku 'i ai e polis 'o e ' feitu'u ko ia ke malu'i e ng ue mo honau kakaí Sea.

Ko e 'uhinga ia Sea 'oku fai atu ai e hoha'a ko ki he fakamatala patiseti ko ení he 'oku kei tatau p 'a e ma'u'anga pa'anga ko ia 'a e fonua ni 'i he tukuhaú. K ko e me'a ko 'oku h lahi taha mai ai e pa'anga ki he fonua ni, 'a ia na'e 'uhinga ai hono hanga 'e he Pule'anga 'o fakah mai e tukuhaú ko eni, haafe s niti ke t naki ai 'a e silini ke tokoni ki he sipotí. Kapau 'e liunga ua p liunga tolu e kakai ko ia e fonua ni 'oku tuku atu ki mulí. To'o e tokoni ia 'a Nu'usila ko eni ko e tokoni mai ki he *budget support* kae fakaava mai 'a e visa ng ue, fakaava mai mo 'Aositel lia, 'Amelika. Hiki e tukuhaú ia, 'a e tukuhaú 'a eni 'oku to'o ko he tupu 'a e ngaahi pangik , tau peh , hiki hake 'o seniti 'e ua 'o fakatatau mo e me'a 'oku mea'i 'e he Pule'anga. Ko e pa'anga ko ení 'Eiki Sea, 'oku 'uhinga ia 'oku peh ai 'e he 'Eiki Pal mia 'oku fakapikipiko e kakai e fonua he 'oku *export* p 'oku hanga 'e he f mili kotoa 'o tuku atu 'enau

tokotaha p ko e toko ua ke fai mai hono fakapa'anga. Pea ko e me'a ia Sea 'oku fai ki ai e tokanga ko taimi ni ki he fakamatala patiseti ko ení p 'e malava ke to e tuku atu e me'a ko ia ke tokoni ki he polokalama ko eni ko 'oku fai ko 'e he Minisit Ngoue ki he toutaí pea mo e ngoué. He ko e me'a ia 'oku ne hanga ko 'o pukepuke fonua ni he 'aho ni, ko e pa'anga *remittance* p ko e pa'anga l mai 'e he kakai 'o e fonua. Ka 'ikai, ka ta'unga e me'a ko ia Sea, 'oku 'i ai, 'e 'i ai e anga ia 'o e anga ko nofo fakapa'anga e fonua ni. Ka ko e 'uhinga p 'eku ki'i lave nounou atu p ko ia ki ai koe'uh ko e me'a na'e me'a mai'aki ko 'e he 'Eiki Minisit T naki Tukuhaú, pea 'uhí ki he 'Eiki Pal mia, fa'u ha polis fakalahi e ' me'a ko ia. ke 'uh ke to e lava ke lahi ange.

'Eiki Minisit Pa'anga: Sea ka u ki'i tali atu ai leva ko u 'ilo ko e taimí. Kuo 'osi, tapu mo e Hou'eiki pea mo e, ko e 'uhinga ko e mahu'inga e fehu'i ko ení na'e 'omai 'aneafi pea nau 'osi tali atu p ke mea'i p 'a 'etau... Teu'i e to'u tangata he akó pea 'atu mo e polokalama e ta'u kauha'u ke to e feinga'i ange ke, to'utupu ko eni 'oku 'ikai ke ma'u ng ue. Pea kuo 'osi fai e talanoa ki he ngaah fonua ki mulí, ko Nu'usila 'Aositel lia, 'oku 'i ai 'a e polokalama ko e... K taki ko 'eku to e ki'i fakahoha atu p eni he me'a 'aneafi...

Sea K miti Kakato: Minisit k taki. 'E 'i ai p ho faingam lie, kae tuku p ke 'osi mai e me'a 'a e N pelé.

Lord Nuku: Ko ia, ko e 'uhinga 'eku fakahoha'a ki ai 'Eiki Sea, he 'oku hanga 'e he fika sitetisitika ko 'o e h 'anga pa'anga 'a e fonua ni 'o talamai, ko e ma'u'anga pa'anga lahi taha ia 'oku h mai ki he fonua ni. Pea 'oku tau peh foki 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau *export*. Ko 'etau *export* lahi taha ko ia 'a e fonua ni ko e kakai e fonua. Pea kapau te tau nofo tautolu ia 'o tali ke ako'i mo *train* kinautolu. Ko e kau Tonga he 'aho ni ko hono fakapuna atu p ki Nu'usila he 'aho ni mo 'Amelika mo f , ma'u ng ue ia he uike kaha'u. Na'e 'ikai teuteu'i ia. Ko e h e me'a 'oku 'ikai ke tau hanga ai 'o fai e fo'i ng ue ko ia. fai p teuteu ia, fai mo hono *train* kinautolu he ngaahi me'a fakatekinikale. K ko e 'uhinga 'eku lave ki ai 'Eiki Sea, ki ha mon 'ia 'e ma'u 'e he kakaí, vave taha. He ko hono fakapuna atu p he uike kaha'ú, kuo l pa'anga mai ia he uike hokó. Ko e 'uhinga ia Sea ko ke tuku mai hamau faingam lie ke mau lave atu ki he Patiseti ko ení he 'oku lahi e ngaahi me'a ia ke mon 'ia ai e kakaí ka 'oku hanga e Pule'anga ia 'i he fakakaukau lelei p ia. K ko u tui 'e ala tokoni p 'Eiki Sea 'emau ngaahi fakakaukau, tokoni kia nautolu. Ko hono to e fokotu'utu'u 'o e ngaahi polisí ko eni 'oku nau hanga ko 'o tala mai ke fakah mai hení Sea. Lava p ke hoko atu p 'a e malanga, he 'oku ou sio atu 'oku teuteu ke ke lomi, toki hoko atu 'apongipongi. M l Sea.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki ko u fakam l atu kiate kimoutolu m l 'aupito ho'omou laum lie lelei. Hang p ko e fakatokanga ko ia na'e fai he kamata, ko eni kuo tau l kai e fo'i ngalú, pea kuo nau no'o lelei ki taulanga. Te tau, mou me'a atu pea mou me'a ki Saione he S paté, lotu ma'a 'etau, pea te tau toki faka'osi mo 'omi mo e tali 'a e 'Eiki Minisit . Ko ia Hou'eiki, tau liliu 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki m l 'aupito e feme'a'akí. Lava e uike ni pea ko u tui 'oku lele lelei p 'a e Sea e K miti Kakató. Kae tuku p mu'a ke tau toki hoko atu ki he M nite, 10. Ka tau kelesi.

Kelesi

(Na'e fakahoko ai p 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'ivakan , 'a e kelesi tuku 'a e Falé ki he 'aho ni)

<001>

Fakam 'opo'opo Feme'aáki Fale Alea

'Aho Tu apulelulu, 09 'o Sune 2016

10:00 am

Fale Alea 'o Tonga

1. Lotu
2. Ui 'o e Fale Alea
3. Me'a 'a e 'Eiki Sea Fale Alea
4. Tohi Fakaafe Folau

i. Fakataha i Nadi, Fisi, 15-17 Sune 2016

Lau a e fakaafe folau a ia ko e fakaafe ki he Sea o e K miti Pa anga pe ko ha Fakafofonga. Tali ke me a atu a e Eiki Tokoni Sea mo e sekelitali a e K miti. Ko e fakamole ki he folau a e sekelitali e fua ia e he Fale Alea.

ii. Fakaafe ki Siaina, 5-14 Siulai 2016

Lau a e Fakaafe Folau a ia ko e fakaafe ki ha Hou eiki M mipa e 3 tautefito ki he Hou eiki M mipa oku te eki ke nau me a atu ki Siaina. Tali ke me a atu a e Fakafofonga N pele Fika 1 Haapai, Minisita Lao mo e Fakafofonga Fika 9 Tongatapu.

5. K MITI KAKATO

Lao Fakaangaanga Fika 8/2016: Lao Fakaangaanga ke fakah atu a e Pa anga ki he Ngaahi Ng ue a e Pule anga 2016/2017

Hoko atu a e feme a aki i he Fakamatala Patiseti.

Me a a e Eiki Pal mia ke tali a e fehu i fekau aki mo e tu unga o e ako kae peh ki he palopalema he Potung ue Ako a ia oku vahe ki ai a e pa anga lahi taha i he Patiseti. Ko e taumu a ke ilo pe ko e h a e ola o e ako pea oku ilo ia mei he ola o e sivi. Na e siofi ai a e "raw marks" mo hono standardize. Ko e "raw marks" oku mahino mai ko e tu unga totonu ia e ola o e sivi pea na e ikai ke fakafiem lie. Ko e 2012-2014 oku asi ai oku alu fakaholomui a e ola ia o e sivi h . Na e osi tuku atu a e faingam lie ke fakamatala e liliu ko eni ki he "raw marks" ki he ngaahi kupu fekau aki. Fehu i mei he Fakafofonga N pele Ongo Niua ko e fehu ia a e vave hono fakahoko a e liliu kae ikai ke siofi lelei kae toki hoko fakahoko. Tali a e Eiki Pal mia oku osi lava pe e Tonga ni o fakalele etau sisitemi ako. Na e iai a e ngaahi m tu a na a nau peh na e ikai ke tali he univ siti k oku te eki fakahoko mai ha me a peh . K oku talamai e he ola raw marks a e tu unga totonu he oku fakap lou i a e fonua i he ikai asi a e ola ko eni ki tu a. Na e tali lelei eni he ngaahi apiako lahi he oku faka ohovale pe na e anga f f etau lele mai he tu unga ko eni i ha ngaahi ta u lahi. Kole atu ha faingam lie ke fai ha fakama ala ala o e me a ni ki he Hou eiki. Hoko atu e me a a e Eiki Pal mia fekau aki mo ene me a i he Fakataha

a e *United Nations* fekau aki mo *West Papua*. Na e mahino ki he Eiki Pal mia na e mahu inga ki he ngaahi fonua he Pasifiki i honau v fekau aki mo Initon sia ka na e loto ke pou pou ia ki he kole ma a *West Papua*.

FALE ALEA [2pm]

Kole a e Fakafofonga N pele Fika 1 Vava u ke poaki i he folau ki Fisi. Me a a e Eiki Sea ke toki fai ha vakai ki ai.

K MITI KAKATO

Hoko atu a e feme a aki a e K miti Kakato he 2pm. Me a a e Eiki Pal mia oku ikai uesia a e ngaahi v fakatipilometika. Fakamahino oku lava pe a e Sipoti pea oku lava mo e tokoni mei Papua Niukini. Oku i ai a e fet kehekehe aki i he v o e Pule anga mo e K miti kae peh ki he Kosili k e fakahoko p a e sipoti ia. Ko e fe amokaki [*deficit*] oku ikai ko ha me a fo ou k oku hoko ma u p ia he oku lahi ma u p a e fie ma u i he me a oku ma u. Ko e satelaite oku pelepelengesi pea oku totonu ke oua e t langa i he oku kei i he Fakamaau anga. Fakatonutonu mei he Fakafofonga N pele Eua ko e uHINGA a e fehu i ki he satelaite he na e me a a e Minisit Pa anga e ma u etau pa anga mei ai.

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 1 Vava u. Peesi 79, fie ma u vivili mei he ngaahi fai anga fili. Fakam l ia a e tokangaekina a e kau faingata a ia pea mo e faka amu ke fakapapau i oku fakatokanga i a e kau faingata a ia he taimi o e ngaahi langa pea oange foki ha anau faingam lie ako. Tokanga ki he ngaahi polokalama n a e ngaahi pangik mo enau totongi tupu. Tokanga ki he fakatau ha ngaahi me ang ue maumau e he Pule anga aki ha \$300k, telia a e v ofi ange a e takaua a e Pule anga mo e sekitoa taautaha [peesi 89, 1.2]. I ai mo e tokanga ki he ai ke fakataha i a e ongo v henga m l l .

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 1 Tongatapu fekau aki mo e pule lelei a ia oku kau ai a e tauhi v kae tautefito ki he v mo e ngaahi fonua a ia oku nau tokoni i etau Patiseti. I ai a e tokanga ki hono kaufaki i e he Eiki Pal mia a *West Papua* aki a e v feng ue aki mo Papua Niukini.

Me a a e Fakafofonga N pele Ongoniu pe ko e h a e polis a e Pule anga ke kake i aki a e fe amokaki [*deficit*]. Me a a e Eiki Pal mia oku fekau aki eni mo e s saietii, kau ai mo e ulungaanga o e kau ng ue, fu u sisino pea mo e ngaahi me a kehekehe p .

Me a a e Fakafofonga Fika 15 Vava u oku talamai i he fakamatala patiseti kuo osi tali a e pa anga he patiseti lolotonga, pea kuo osi pea toe fakalahi k ko e fehu i p ko e h na a ne fakangofua a e toe pa anga fakalahi ko ia ke fai hono ng ue aki ta e toe tomu a omai ki Fale Alea. Oku i ai mo e ngaue i heni oku fai a e fakatu otu a ki ai k oku te eki ke mateuteu a e fonua ki ai. Fie ma u a e fakatupu ng ue pea ke tokangaekina a e ako pea fakataha mo e faitotonu. Ko e fakakaukau ia ke fai aki a e vahevahe o e Patiseti. Tali mei he Minisit T naki Pa anga oku te eki ha pa anga ne totongi atu ta etomu a fakamafai i mei he Fale Alea. Ko e polis a e Pule anga a ia oku oatu i he Fakamatala Patiseti pea mo e v sone mo hono ngaahi taumu a ola. Fokotu u mei he Minisit ke tali a e Fakamatala

Patisetí. Fehu i a e Fakafofonga N pele Eua pe ko e h a e ivi ma u anga pa anga lahi taha o e fonuá ni a ia ko e tuku atu hotau kakai ke nau alu o ngaue i muli. K ko e Patiseti ko ení oku ikai ha ngaahi me a e h mahino mai hono poupoua a e tafa aki ko ení.

FALE ALEA [4PM]

TOLOI A E FALE ALEA KI HE M NITE 13 SUNE, 10AM

Kelesi.

